

СЕРЕДНЬОВІЧНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДЛЯ
ПІДГОТОВКИ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ

НАЗАРІЙ ХРИСТАН

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича
Факультет історії, політології та міжнародних відносин
Кафедра історії України

Назарій Христан

СЕРЕДНЬОВІЧНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

*Методичні рекомендації
для підготовки семінарських занять*

Чернівці

Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича
2024

УДК 94(477) «07/13»: 327

X-93

*Друкується за ухвалою Вченої ради факультету історії,
політології та міжнародних відносин
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
(Протокол №5 від 13 грудня 2024 року)*

Рецензенти:

Добржанський О. В. доктор історичних наук, професор
завідувач кафедри історії України
Чернівецького національного
університету імені Юрія Федьковича

Скорейко Г. М. кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії України
Чернівецького національного
університету імені Юрія Федьковича

X-93 **Христан Н. М.** Середньовічна історія України : метод. рекомендації
для підготовки семінарських занять з дисципліни. Чернівці : Чернівець.
нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2024. 96 с.

У методичних рекомендаціях викладені основні питання організації семінарських занять з навчального курсу «Середньовічна історія України»; розкрито головні проблеми особливостей підготовки до практичних робіт з курсу. У виданні подані навчально-методичні матеріали до курсу

«Середньовічна історія України». Методичні рекомендації та навчально-методичні матеріали адресовані студентам першого курсу 032 «Історія та археологія» та 014 «Середня освіта (Історія)».

УДК 94(477) «07/13»: 327

© Христан Н.М., 2024

© Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича, 2024

ЗАГАЛЬНА ІНФОРМАЦІЯ З КУРСУ «СЕРЕДНЬОВІЧНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ»

Навчальна дисципліна «Середньовічна історія України» є обов'язковою для студентів Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Термін навчання 1 семестр, загальна кількість годин та кредитів ECTS: 330/11 кредити. Сьогоднішні дискусії навколо минулого України висувають на перший план системне і масштабне переосмислення середньовічної історії. Ця так би мовити довга історія України розглянута в часі довгої тривалості особливо потребує нового перечитання та концептуальної ревізії. Перш за все, це стосується створення нового наративу ключових подій та переосмислення середньовічного минулого для створення сучасної української нації. Розглядаючи минуле усіх народів, які проживали на території нинішньої України упродовж середніх віків навчальний курс пропонує мультиетнічний підхід до вивчення середньовічного минулого. Зокрема, в ньому знайдуть своє місце не лише Русь, але й кочові імперії, котрих воліли не помічати в «національній» схемі середньовічного минулого України. Останнє, дозволить відійти від традиційного наративу, натомість зосередити увагу на середньовічній спадщині усієї території сучасної України, не залежно від того до складу котрих держав входили ці землі (Угорського королівства, Візантійської імперії, Генуезької республіки тощо).

Мета: ознайомити з основними положеннями курсу, а саме: навчити працювати студента із середньовічними та ранньомодерними історичними джерелами в широкій перспективі.

Завдання

- застосовувати історико-філологічні методи внутрішньої та зовнішньої критики середньовічного джерела;
- демонструвати дослідницькі навички стосовно окремих питань середньовічного минулого України.
- дати студентам всебічне уявлення про середньовічну історію України;
- надати студентам основні методи вивчення історичних джерел;
- сформувати у студентів вміння критично міркувати про природу історії; зокрема, як ми розуміємо і репрезентуємо людей і події в минулому;
- навчити студентів готувати спеціальні роботи присвячені окремим проблемам середньовічної історії;
- прищепити студентам уміння критично аналізувати, інтерпретувати та прочитувати історичні джерела в широкій перспективі;
- навчити студентів критичного осмислення історіографічного процесу, в тому числі, відмінних історіографічних шкіл та напрямів.

ЗМІСТ ПРОГРАМИ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Змістовий модуль 1

Слов'янські спільноти та становлення ранньої русі (V – перша половина XI ст.)

Тема 1. Зміни на етнокультурній карті пізньої античності: «Велике переселення народів» та слов'яни.

1. Шляхи міграції та розселення готів у Східній Європі. Королівство Ерманаріха. Війни з антами та гунами.
 2. Піднесення та падіння імперії гуннів у Центрально-Східній Європі.
 3. Аттила у ранньосередньовічній літературі. слов'яни, анти, венеди.
 4. Війни слов'ян та антів із Візантією.
-

Тема 2. У тіні аварів та хозар: спільноти слов'ян у VI – IX ст.

1. Слов'яни у ранньосередньовічних джерелах (візантійські, латинські, арабські тексти).
 2. Проблеми переселення та міграції слов'ян у Східній Європі.
 3. Відносини слов'ян та аварів. Слов'яни та хозари.
 4. «Князі» та «демократія»: влада у ранньослов'янському суспільстві.
 5. Розвиток слов'янського суспільства напередодні утворення Русі
-

Тема 3. Походження та початки Русі

1. Поява імені «русь» у середньовічних писемних джерелах.
 2. Перші політичні утворення русів у Північно-Східній Європі (кінець VIII – остання чверть IX ст.).
 3. Русь і слов'яни: війни та союзи, еліти і групова ідентичність.
 4. Князь Олег Віщий: історія і легенда.
-

Тема 4. Становлення ранньої Русі

1. Особливості структури русько-візантійських договорів X ст.
 2. Рання Русь у візантійських джерелах (Костянтин Багрянородний).
 3. Правління князя Ігоря Старого та його похід на Константинополь. Хрещення княгині Ольги.
 4. «Реформи» княгині та їх значення для економіки Русі.
-

Тема 5. Війни князя Святослава Хороброго: кінець «варязької» Русі.

1. Святослав Хоробрий у візантійській історіографії. Історіографічні сприйняття війн Святослава.
 2. Правління Святослава Хороброго та його ранні походи.
 3. Русько-візантійська війна 968 – 971 рр. та смерть Святослава Хороброго.
 4. Боротьба за владу між синами Святослава Хороброго.
-

Тема 6. Християнська Русь. Князь Володимир Великий і його доба.

1. Князь Володимир очима сучасників (Тітмар Мерзебурзький, Бруну з Кверфурту). Володимир як індивід.
 2. Державні перетворення князя Володимира Великого.
 3. Хрещення князя та навернення русів до християнства.
 4. Утворення руської митрополії та християнізація Русі.
 5. Спадщина князя Володимира Великого.
-

Тема 7. Русь в епоху Ярослава Мудрого

1. Вбивство Бориса і Гліба. Правління Святополка Окаянного та Ярослава Мудрого.
 2. Ярослав Мудрий та Мстислав Лютий: Лиственська битва та угода між князями. Державні перетворення князя Ярослава Мудрого.
 3. Становлення християнської культури на Русі. Русь у середньовічній Європі у час Ярослава Мудрого.
 4. Матримоніальна політика князя. Образ Ярослава Мудрого у середньовічній літературі.
-

Тема 8. Політична культура середньовічної Русі. Правління Ярославичів.

1. Зміни у політичній культурі: «тріумвірат» Ярославичів.
2. Правління князя Ізяслава Ярославича.
3. Західноєвропейська політика Ярославичів.
4. Правління Святослава Ярославича.
5. Правління Всеволода Ярославича. Давньоруська церква у час «тріумвірату».

Змістовий модуль 2.
**Середньовічна Русь у XI – XIV ст.:
політика, економіка, культура**

Тема 1. Русь у епоху князя Володимира Мономаха

1. Зміна уявлень про Володимира Мономаха у пізньосередньовічний та ранньомодерний час.
 2. Спадщина Ярославичів: Русь наприкінці XI – початку XII ст. Князь Володимир Мономах у світлі «Повчання».
 3. Любецький з'їзд та його наслідки. Правління князя Володимира Мономаха у Києві 1113 – 1125 рр.
 4. Культура середньовічної Русі у час князя Володимира Мономаха
-

Тема 2. Князівства середньовічної Русі: інтеграція та дезінтеграція у час політичної роздробленості.

1. Політична роздробленість середньовічної Русі. Політична система Русі після смерті Володимира Мономаха.
 2. Протистояння Мономаховичів та Ольговичів. Роль галицьких Ростиславичів в усобицях середини XII ст.
 3. Становлення і розвиток окремих князівств середньовічної Русі.
 4. Культура середньовічної Русі періоду роздробленості.
 5. Давньоруська церква в час роздробленості.
-

Тема 3. Суспільство та економічні структури середньовічної Русі XI – XIII ст.

1. Соціальні групи ранньої Русі у світлі джерел.
 2. Суспільство «Руської правди». Маргінальні групи та їх стратифікація. Особливості влади та суспільства у ранній Русі.
 3. Соціум середньовічної Русі: князь, дружина, віче.
 4. Економічна криза XI-XII ст.: причини занепаду Шляху із Варяг у Греки.
 5. Локальні економічні зони та торгові шляхи XI – XIII ст.
-

Тема 4. Русь і світ кочівників

1. Образи сприйняття проблеми відносин Русі та Степу у літературі
 2. Форми протистояння Русі з світом кочівників: печеніги, торки, половці.
 3. Походи на половців князя Володимира Мономаха. Матримоніальні союзи з половецькими ханами.
 4. Хан Боняк в літописі та українських легендах.
 5. Від ворожнечі до дружби: розселення кочівників (торків, берендеїв та чорних клобуків) у Київській землі. Християнізація половців та роль давньоруської церкви.
-

Тема 5. Піднесення та падіння Київської Русі: Русь і монголи

1. Держава Чингізхана та експансія монголів на Захід. Битва на Калці (проблеми хронології, літописні повідомлення).
 2. Монголо-татарська навала на Русь: географія, воєнна організація армії монголів, головні битви. Руйнування Переяслава та Чернігова. Взяття Києва монголами.
 3. Влада монголо-татар на руських землях: фіскальна політика, рабство, нові соціальні групи (татарські люди). Зміна соціальних структур та «болохівські князі».
 4. Осмислення завоювання монголами Русі давньоруськими книжниками.
-

Тема 6. Держава Романовичів у XIII ст.

1. «Галицька смута» після смерті князя Романа Мстиславича. Боротьба князя Данила Романовича за Галич. Правління князя Мстислава Удатного.
 2. Похід Батия та втеча князя Данила.
 3. Влада і суспільство Галицької та Волинської Землі у час правління князів Данила Романовича та Василька Романовича.
 4. Зовнішня політика князя Данила Романовича. Ярославська битва. Коронація Данила Романовича.
 5. Антитатарська політика короля Данила. Значення виправи Бурундая проти Данила. Останні роки короля Данила.
-

Тема 7. Держава Романовичів у другій половині XIII – середині XIV ст.

1. Правління Лева Даниловича та територіальні зміни його держави.
 2. Володимир Василькович: князь, воїн, книжник.
 3. Правління Юрія I та останні князів з родини Романовичів: Андрій та Лева.
 4. Правління Юрія II. Любарт-Дмитро Гедемінович. Дмитро Дядько – «староста Руської землі».
 5. Завоювання польським королем Казимиром Галицької землі. Культура Королівства Русі.
-

Тема 8. Культура християнської Русі (кінець X – середина XIV ст.)

1. Культурний рівень середньовічної Русі. Форми історіописання: хроніка, історія, агіографія.
 2. Архітектура та мистецтво. Будівництво храмів (Десятинна церква, храм св. Софії в Києві, храм св. Спаса у Чернігові, храм св. Пантелеймона у Галичі та ін.). Візантійський вплив на храмову архітектуру.
 3. Паломництво до Святої Землі: соціальні середовища паломництва. Центри паломництва у Давній Русі: Вишгород та культ Бориса та Гліба.
 4. Перші руські святі та їх канонізація.
-

Тема 9. «Київська та Галицько-Волинська Русь»: історія і пам'ять.

1. Київська Русь: пам'ять та забуття.
2. Форми пам'яті про Русь у пізньосередньовічний та ранньомодерний час: історичні твори, агіографія, ікони, епіграфіка.
3. Простір пам'яті Київської Русі: храми, укріплення, символи.
4. Пригадування минулого у ранньомодерний час: Мартін Груневег, Еріх Лясота, Гійом де Боплан.
5. Візуалізація фікційного минулого (приклад А. ван Вестерфельда). Петро Могила та відродження пам'яті про Русь.

СЕМІНАРСЬКІ ЗАНЯТТЯ

Тема 1. Спільноти слов'ян у VI-IX ст.

1. Слов'яни у ранньосередньовічних джерелах.
 2. Переселення та міграції слов'ян у Східній Європі.
 3. Слов'яни та авари.
 4. Слов'яни та хозари.
 5. «Князі» та «демократія»: влада у ранньослов'янському суспільстві.
 6. Розвиток слов'янського суспільства напередодні утворення Русі
-

Питання для дискусії:

- Чи були венеди «кабінетним» етнонімом?
 - Якими були взаємини аварів та слов'ян.
 - Чому вожді антив мають германські імена?
 - Настільки прослідковуються сліди міграції слов'ян в археології?
 - Настільки прослідковує міграція слов'ян в середньовічних писемних джерелах?
 - Чому зникли анти в середньовічних писемних джерелах?
-

Питання для самостійної роботи над джерелом:

- Анти в творах Прокопія Кесарійського.
 - Слов'яни в «Історії» Феофілакта Сімокатти.
 - Славинії у середньовічних писемних джерелах.
-

Методичні рекомендації для семінарського заняття:

Мета семінару

1. Поглибити знання студентів про ранньослов'янські спільноти, їхній розвиток, взаємодію з сусідніми народами.
 2. Навчити студентів аналізувати історичні джерела, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки.
 3. Сформувати навички критичного осмислення соціально-політичних процесів у ранньослов'янському суспільстві.
-

• Питання 1. Слов'яни у ранньосередньовічних джерелах.

Завдання для студентів:

- Опрацюйте уривки з творів Прокопія Кесарійського, Йордана, Фредегара, «Повісті минулих літ».
- Обговоріть, як іноземні автори описували слов'ян. Які риси їхнього способу життя та суспільства вони виділяли?

Методика: Робота в групах, презентація ключових висновків.

• Питання 2. Переселення та міграції слов'ян у Східній Європі.

Завдання для студентів:

- Проаналізуйте карти переселень слов'янських племен.
- Визначте основні причини міграцій (економічні, політичні, екологічні).
- Обговоріть наслідки цих міграцій для слов'ян і сусідніх народів.

Методика: Колективне обговорення з використанням картографічного матеріалу.

• Питання 3. Слов'яни та авари.

Завдання для студентів:

- Опишіть взаємини слов'ян з аварами: союзники, підкорені чи вороги?
- Обговоріть вплив аварів на формування слов'янської військової організації та державності.

Методика: Дискусія з аргументованим доведенням власної позиції.

• Питання 4. Слов'яни та хозари.

Завдання для студентів:

- Вивчіть характер взаємовідносин між слов'янами та хозарами (торгівля, війни, політичний вплив).
- Дайте відповідь: чи сприяли ці контакти соціально-економічному розвитку слов'ян?

Методика: Аналіз джерел та їх обговорення.

• Питання 5. Влада у ранньослов'янському суспільстві.

Завдання для студентів:

- Порівняйте поняття «князь» і «віче».
- Обговоріть, як співіснували елементи демократії та авторитарної влади в суспільстві слов'ян.

Методика: Дебати між студентами (захист різних позицій).

• Питання 6. Розвиток слов'янського суспільства напередодні утворення Русі.

Завдання для студентів:

- Охарактеризуйте суспільні зміни у слов'ян перед утворенням Київської Русі (економічні, політичні, культурні).

Методика: Рефлексія та побудова концептуальної схеми розвитку слов'янського суспільства.

Література

1. Абашина Н., Козак Д., Синиця Є., Терпиловський Р. Давні слов'яни. Археологія та історія: навчальний посібник. Київ : Стародавній світ, 2012. 366 с.
2. Археологія давніх слов'ян: дослідження і матеріали / за ред. Д. Н. Козак. Київ, 2004. 336 с.
3. Ауліх В. Зимнівське городище – слов'янська пам'ятка VI - VII ст. н. е. в Західній Волині. Київ : Наукова думка, 1972. 123 с.
4. Україна крізь віки : в 15 т. / ред. В. А. Смолій; НАН України, Ін-т археол. України, Ін-т історії України. Київ : Альтернативи, 1998 – 2000. Т.3 : Давні слов'яни / Баран В.Д. Київ : Альтернативи, 1998. 333 с.

5. Баран В. , Баран Я. Історичні витоки українського народу. Київ : Генеза, 2005. 208 с.
 6. Баран В.Д. Походження українського народу. Київ, 2002. 194 с.
 7. Баран В.Д. Становлення ранньосередньовічних слов'янських культур та основні шляхи розселення слов'ян. *Записки НТШ*. Львів, 1993. Т.225.
 8. Брайчевський М.Ю. Біля джерел слов'янської державності (Соціально-економічний розвиток черняхівських племен). Київ : Наукова думка, 1964. 355 с.
 9. Від венедів до Русі. Збірник наукових праць на пошану доктора історичних наук, професора Дениса Никодимовича Козака з нагоди його 70-ліття / Інститут археології НАН України. Київ – Харків : Майдан, 2014. 380 с.
 10. Відейко М. Ю. Україна: від Антів до Русі. Київ : Кріон, 2009. 240 с.
 11. Давня історія України в 2-х кн.: Кн. 1. Толочко П.П. (керівник авт. колективу), Козак Д.Н., Крижицький С.Д. та ін. Київ : Либідь, 1994. 240 с.
 12. Давня історія України: в 3-х томах / Голова ред. кол. П.П. Толочко. Київ : Наукова думка. Том 2: Скіфо-антична доба / відп. ред. С.Д. Крижицький. 1998. 496 с.
 13. Залізняк Л. Від склавинів до української нації. Київ : 2004. 256 с.
 14. Історія України: Документи. Матеріали. Посібник / уклад., комент. В. Ю. Короля. Київ, 2001. 448 с
 15. Кісь Я.П. Етногенез слов'ян. Львів, 1986.
 16. Коротке зведення писемних джерел про слов'ян (I – поч. II тис. н. е.). Давня історія України. Київ : 1995. Кн. 2. С. 198-205.
 17. Котляр М. Ф. Русь язичницька: Біля витоків східнослов'янської цивілізації. Київ: Заповіт, 1995. 288 с.
 18. Літопис Руський. За Іпатським списком. Переклад Л.Є.Махновця. Київ: Дніпро, 1989. 590 с.
 19. Нидерле Л. Славянские древности. Москва, 1956. 592 с.
 20. Павленко Ю.В. Передісторія давніх русів у світовому контексті. / Ю.В. Павленко. Київ : Фенікс, 1994. 400 с.
-

Тема 2. Світ ранньої Русі (середина IX ст. – остання чверть X ст.)

1. Поява імені «русь» у середньовічних писемних джерелах.
2. Перші політичні утворення русів у Північно-Східній Європі (кінець VIII – остання чверть IX ст.).
3. Русь і слов'яни: війни та союзи, еліти і групова ідентичність.
4. Князь Олег Віщий: історія і легенда.
5. Русько-візантійські договори X ст.
6. Князь Ігор Старий у середньовічних джерелах.
7. Хрещення княгині Ольги. «Реформи» княгині та їх значення для економіки Русі.
8. Війни князя Святослава Хороброго. Русько-візантійська війна 968-971 рр.

Питання для дискусії:

- Хто був правителем русів, який здійснив напад на Константинополь в 941 р.?
- Яка мета «реформ» княгині Ольги?
- Чому навернення княгині Ольги до християнства не привело до хрещення Русі?
- В чому причини невдачі місії єпископа Адальберта?
- Чи були походи Святослава Хороброго фіналом старої Русі?
- Як завершилася битва під Доростолом?

Питання для самостійної роботи над джерелом:

- Русько-візантійські угоди X ст. як історичне джерело.
- Русько-візантійські угоди X ст.: складнощі перекладу.
- Рання Русь в творах імператора Костянтина VII Багрянородного.
- Хрещення княгині Ольги в Константинополі в середньовічних писемних джерелах.
- Руська місія єпископа Адальберта в західноєвропейських хроніках.
- Війни Святослава Хороброго у «Повісті минулих літ».
- Святослав Хоробрий у візантійській літературі.

Методичні рекомендації для семінарського заняття:

Мета семінару

1. Поглибити знання студентів про політичний, соціальний, економічний та культурний розвиток Русі в IX–X ст.
2. Визначити ключові події та постаті, що вплинули на становлення Русі.
3. Розвинути навички аналізу середньовічних джерел і роботи з історичною інформацією.

• Питання 1. Поява імені «русь» у середньовічних писемних джерелах.

Завдання для студентів:

- Опрацювати уривки з арабських, візантійських і скандинавських джерел, де згадується «русь».
- Обговорити, як різні автори пояснювали походження цього терміна.
- Висловити думку: ким, на вашу думку, були «руси»?

Методика: Робота в групах, презентація результатів аналізу джерел.

• Питання 2. Перші політичні утворення русів у Північно-Східній Європі.

Завдання для студентів:

- Проаналізувати процес формування перших об'єднань русів (роль Новгород, Києва, племінних союзів).
- Визначити фактори, що сприяли їхньому утвердженню.

Методика: Колективне обговорення із використанням картографічного матеріалу.

• Питання 3. Русь і слов'яни: війни та союзи, еліти і групова ідентичність.

Завдання для студентів:

- Обговорити взаємини русів із навколишніми слов'янськими племенами (торгівля, конфлікти, союзи).
- Визначити, як взаємодія між русами і слов'янами вплинула на формування руської еліти.

Методика: Дискусія з аргументацією позицій.

• Питання 4. Князь Олег Віщий: історія і легенда.

Завдання для студентів:

- Ознайомитися з літописними розповідями про князя Олега.
- Обговорити його похід на Київ, «щит на воротах Царгорода» та історичну достовірність цих подій.

Методика: Аналіз джерел і критичне осмислення легенд.

• Питання 5. Русько-візантійські договори X ст.

Завдання для студентів:

- Розглянути зміст договорів 907, 911, 944 років.
- Визначити їхнє значення для русько-візантійських взаємин та розвитку Русі.

Методика: Робота з текстами договорів, дискусія про їхні умови.

• Питання 6. Князь Ігор Старий у середньовічних джерелах.

Завдання для студентів:

- Вивчити літописні згадки про князя Ігоря (його правління, політику, загибель).
- Обговорити, як середньовічні автори оцінювали його діяльність.

Методика: Інтерактивне обговорення, формулювання висновків.

• Питання 7. Хрещення княгині Ольги. «Реформи» княгині та їх значення для економіки Русі.

Завдання для студентів:

- Розглянути причини та наслідки хрещення княгині Ольги.
- Обговорити її реформи (система збору данини, адміністративні нововведення).

Методика: Групова робота з підготовкою тез про її діяльність.

• Питання 8. Війни князя Святослава Хороброго. Русько-візантійська війна 968–971 рр.

Завдання для студентів:

- Проаналізувати літописні згадки про військові кампанії Святослава.
- Обговорити їхні результати та вплив на міжнародний статус Русі.

Методика: Дискусія з використанням карт і реконструкцій подій.

Література

1. Брайчевський М.Ю. Вибране / наук. ред. О. Сухобокова. Київ : Вид-во ім. Олени Теліги, 2009. Т. II. Хозарія і Русь. Аскольд - цар київський. 816 с.
2. Брайчевський М.Ю. Когда и как возник Киев. Київ : Наукова думка, 1964. 183 с.
3. Брайчевський М.Ю. Літопис Аскольда. Київ : Український центр духовної культури, 2001. 130 с.

4. Брайчевський М. Походження Русі. Київ : Наукова думка, 1968. 224 с.
 5. Відейко М. Ю. Повість про князя Кия. Київ : Кріон, 2009. 112 с.
 6. Відейко М. Ю. Україна: від Антів до Русі. Київ : Кріон, 2009. 240 с.
 7. Давня історія України: в 3-х томах [Текст] / голова ред. кол. П.П. Толочко. Том 3 : Слов'яно - руська доба / Ю. С. Асєєв [та ін.]; ред. П. П. Толочко. Київ, 2000. 695 с.
 8. Качковський Л. Похід Аскольда і Діра на Царгород. *Пам'ять століть*. 1996. № 2. С. 122 – 134.
 9. Котляр М. Ф. Історія давньоруської державності. Київ : Київський славістичний ун-т, 2002. 234 с.
 10. Котляр М. Історія України в особах: Давньоруська держава. Київ : Україна, 1996. 239 с.
 11. Літопис Руський. За Іпатським списком / переклад Л.Є.Махновця. Київ: Дніпро, 1989. 590 с.
 12. Лебєдєва Ю. О. Термін “Русь” та його тлумачення вченими державницької школи української історіографії. *Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України*. 2013. № 4. С. 90-97.
 13. Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком) / пер. з давньоруської, післяслово, комент. В. В. Яременка. К : Радянський письменник, 1990. 558 с.
 14. Сахаров А. Дипломатия Древней Руси (IX – первая половина X в.). Москва, 1980. 358 с.
 15. Україна крізь віки : в 15 т. / ред. В. А. Смолій; НАН України, Ін-т археол. України, Ін-т історії України. Київ : Альтернативи, 1998 – 2000. Том 4 : Київська Русь / Толочко О.П., Толочко О.П. Київ : Альтернативи, 1998. 352 с.
-

Тема 3. Християнська Русь.

Князь Володимир Великий і його доба

1. Війни та завоювання князя Володимира Великого.
 2. Хрещення князя Володимира в середньовічних писемних джерелах.
 3. Хрещення Русі: історія та легенди.
 4. Християнська держава князя Володимира Великого.
 5. Князь Володимир Великого очима сучасників: «Хроніка» Титмара Мерзебурзького.
 6. Князь Володимир та Бруно Кверфуртський. Християнська місія на сході Європи.
 7. Спадщина князя Володимира Великого.
-

Питання для дискусії:

- Чому князь Володимир Великий прийняв християнство?
- Настільки реалістичною є оповідь літописця про навернення русів до християнства?

- Яка роль архієпископа Бруно Кверфуртського в християнській місії?
- Настільки довговічною була спадщина князя Володимира Великого.

Питання для самостійної роботи над джерелом:

- Образ князя Володимира Великого в «Повісті минулих літ».
- Князь Володимир Великий в «Слові про закон і благодать» Іларіона
- Русь епохи князя Володимира Великого в латинських джерелах.
- Князь Володимир Великий в ісландських сагах.
- Хрещення киян в «Повісті минулих літ».
- Візантійська царівна Анна в середньовічних джерелах.
- «Лист» Бруно Кверфуртського до короля Генріха II як джерело з часу Володимира Великого.

Методичні рекомендації для семінарського заняття:

Мета семінару

1. Ознайомити студентів із ключовими аспектами діяльності князя Володимира Великого.
2. Поглибити розуміння процесу християнізації Русі, його причин та наслідків.
3. Розвинути навички аналізу історичних джерел та оцінки їх достовірності.

Структура семінару

- **Питання 1. Війни та завоювання князя Володимира Великого.**

Завдання для студентів:

- Розглянути військові кампанії князя Володимира: боротьба за владу, завоювання територій.
- Визначити, як ці війни сприяли централізації Русі.

Методика: Колективне обговорення із використанням карт.

- **Питання 2. Хрещення князя Володимира в середньовічних писемних джерелах.**

Завдання для студентів:

- Ознайомитися з літописними свідченнями про хрещення князя Володимира («Повість минулих літ», іноземні джерела).
- Обговорити, які політичні та особисті мотиви могли стояти за цим кроком.

Методика: Аналіз джерел у малих групах із подальшою презентацією результатів.

- **Питання 3. Хрещення Русі: історія та легенди.**

Завдання для студентів:

- Проаналізувати літописні легенди про вибір релігії князем Володимиром.
- Обговорити, як легенди вплинули на сприйняття християнізації у пізніші епохи.

Методика: Критичне обговорення, побудова схеми «історія vs легенда».

- **Питання 4. Християнська держава князя Володимира Великого.**

Завдання для студентів:

- Дослідити, як запровадження християнства вплинуло на політичну систему, культуру, освіту та економіку Русі.
- Обговорити зміни у міжнародному статусі Русі після хрещення.

Методика: Рефлексія з формулюванням висновків.

- **Питання 5. Князь Володимир Великого очима сучасників: «Хроніка» Титмара Мерзебурзького.**

Завдання для студентів:

- Ознайомитися з уривками «Хроніки» Титмара Мерзебурзького.
- Обговорити, як зарубіжні сучасники оцінювали діяльність князя Володимира. *Методика:* Робота з текстом джерела, обговорення його об'єктивності.

- **Питання 6. Князь Володимир та Бруно Кверфуртський. Християнська місія на сході Європи.**

Завдання для студентів:

- Проаналізувати взаємини князя Володимира та християнських місіонерів (зокрема Бруно Кверфуртського).
- Визначити значення християнської місії для поширення культури та ідей в Європі.

Методика: Дискусія з аргументацією власної позиції.

Література

1. Брайчевський М. Утвердження християнства на Русі. Київ : Наукова думка, 1988. 261 с.
2. Висоцький С.О. Київська писемна школа Х-ХІІ ст. (до історії української писемності). Львів – Київ – Нью-Йорк, 1998. 248 с.
3. Брайчевський М.Ю. Вибране / Наук. ред. Ю. Кухарчука. Київ : Вид-во ім. Олени Теліги, 2009. Т. І. Суспільно-політичні рухи в Київській Русі. Історична думка в Київській Русі. 720 с.
4. Висоцький С.О. Хто й коли побудував Софійський собор у Києві. *Український історичний журнал*. 1990. № 2. С.145-148.
5. Котляр М. Ф. Історія давньоруської державності. Київ : Київський славістичний ун-т, 2002. 234 с.
6. Котляр М. Історія України в особах: Давньоруська держава. Київ : Україна, 1996. 239 с.
7. Котляр М. Київська Русь-перша українська держава. *Політика України*. 1997. № 3. С.42-48.
8. Кушинська А. Елементи звичаєвого права в “Руській правді”. *Історія України*. 1999. № 38. С. 5-6.
9. Літопис Руський. За Іпатським списком. Переклад Л.Є. Махновця. Київ: Дніпро, 1989. 590 с.
10. Моця О.П. Київська Русь і країни Європи: характерні риси слов'янської державності, рівні міжнародних відносин та напрями контактів. *Український історичний журнал*. 2007. № 1. С. 4-19.

11. Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком) / пер. з давньоруської, післяслово, комент. В. В. Яременка. К: Радянський письменник, 1990. 558 с.

Тема 4. Русь в середньовічній Європі (1015-1125 рр.)

1. Становлення християнської держави в час Ярослава Мудрого.
 2. Матримоніальна політика князя Ярослава Мудрого.
 3. Образ правління Ярослава Мудрого в середньовічних писемних джерелах.
 4. Західноєвропейська політика Ярославичів.
 5. Русь і латинський Захід в час Першого хрестового походу.
 6. Русь і середньовічна Європа в час князя Володимира Мономаха.
-

Питання для дискусії:

- Чи була Русь частиною середньовічної Європи?
 - Як розуміти матримоніальну політику князя Ярослава Мудрого?
 - Яким був образ князя Ярослава Мудрого в західноєвропейських писемних джерелах?
 - Настільки ефективними були західноєвропейські політичні союзи Ярославичів?
 - Яке було сприйняття хрестових походів на Русі? Питання для самостійної роботи над джерелом:
 - Християнізація Русі в час Ярослава Мудрого: культ св. Климента Римського.
 - Ярослав Мудрий у західноєвропейській середньовічній літературі.
 - Анна Ярославна в історичних джерелах.
 - «Молитовник» Гертруди як історичне джерело.
 - Євпраксія Всеволодівна в латинських хроніках.
 - Паломники з Русі у Святій Землі: просопографія.
-

Методичні рекомендації для семінарського заняття:

Мета семінару

1. Дослідити процес становлення та розвитку християнської державності в Київській Русі у період правління Ярослава Мудрого та його нащадків.
 2. Вивчити взаємовідносини Київської Русі із середньовічною Європою.
 3. Розвинути навички аналізу середньовічних джерел та формулювання обґрунтованих висновків.
-

Питання 1. Становлення християнської держави в час Ярослава Мудрого.

Завдання для студентів:

- Проаналізувати заходи князя Ярослава для утвердження християнства як державної релігії (створення церков, правова система, освіта).

▪ Визначити значення християнства для розвитку Русі.
Методика: Робота в парах, презентація ключових висновків.

○ **Питання 2. Матримоніальна політика князя Ярослава Мудрого.**

Завдання для студентів:

▪ Розглянути шлюбні союзи дітей Ярослава з представниками європейських династій.

▪ Оцінити, як ці союзи зміцнювали міжнародний авторитет Русі.

Методика: Дискусія із залученням генеалогічних схем.

○ **Питання 3. Образ правління Ярослава Мудрого в середньовічних писемних джерелах.**

Завдання для студентів:

▪ Ознайомитися з літописами та іноземними джерелами про діяльність Ярослава Мудрого.

▪ Обговорити, як формувався його образ у свідомості сучасників.

Методика: Критичний аналіз джерел, підготовка тез для обговорення.

○ **Питання 4. Західноєвропейська політика Ярославичів.**

Завдання для студентів:

▪ Вивчити політику Ізяслава, Святослава та Всеволода Ярославичів у контексті взаємин із Західною Європою.

▪ Розглянути їхні спроби закріпити Русь у європейському політичному просторі.

Методика: Колективне обговорення, побудова схеми «Русь і Захід».

○ **Питання 5. Русь і латинський Захід в час Першого хрестового походу.**

Завдання для студентів:

▪ Проаналізувати участь Русі в подіях, пов'язаних із Першим хрестовим походом.

▪ Визначити, як Русь сприймалася учасниками хрестового походу.

Методика: Робота з джерелами, обговорення з акцентом на міжнародну політику Русі.

○ **Питання 6. Русь і середньовічна Європа в час князя Володимира Мономаха.**

Завдання для студентів:

▪ Дослідити зовнішню політику Володимира Мономаха, його взаємини із Західною Європою та Візантією.

▪ Оцінити роль Володимира у зміцненні міжнародного статусу Русі.

Методика: Обговорення з використанням карт та порівняння зовнішньої політики Мономаха та Ярослава.

Література

1. Брайчевський М.Ю. Вибране / Наук. ред. Ю. Кухарчука. Київ : Вид-во ім. Олени Теліги, 2009. Т. I. Суспільно-політичні рухи в Київській Русі. Історична думка в Київській Русі. 720 с.

2. Грушевський М.С. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя. Київ : Наук. думка, 1991. 560 с.
3. Котляр М. Давньоруська державність: до і після Любеча. *Український історичний журнал*. 1997. № 4. С.19-28.
4. Котляр М. Давньоруська держава кінця XI-початку XIII ст.: від уособиць до стабілізації. *Український історичний журнал*. 1997. № 2. С.18-28.
5. Котляр М. Ф. Історія давньоруської державності. Київ : Київський славістичний ун-т, 2002. 234 с.
6. Котляр М. Історія України в особах: Давньоруська держава. Київ : Україна, 1996. 239 с.
7. Котляр М. Київська Русь-перша українська держава. *Політика України*. 1997. № 3. С.42-48.
8. Літопис Руський. За Іпатським списком. Переклад Л.Є.Махновця. Київ: Дніпро, 1989. 590 с.
9. Моця О.П. Київська Русь і країни Європи: характерні риси слов'янської державності, рівні міжнародних відносин та напрями контактів. *Український історичний журнал*. 2007. № 1. С. 4-19.
10. Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком) / Пер. з давньоруської, післяслово, комент. В. В. Яременка. К : Радянський письменник, 1990. 558 с.
11. Ричка В.М. З історії формування державної території Давньої Русі (IX – перша третина XII ст.). *Український історичний журнал*. 1988. № 9. С.82 – 91.
12. Ричка В. М. “Вся королівська рать” (Влада Київської Русі). Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. 180 с.
13. Ричка В. М. “Київ – Другий Єрусалим”: з історії політичної думки та ідеології середньовічної Русі. Київ : Інститут історії України НАН України, 2005. 243 с.
14. Ричка В.М. Київська Русь – проблеми, пошуки, інтерпретації. *Український історичний журнал*. 2001. № 2.
15. Ричка В.М. Київська Русь – проблеми, пошуки, інтерпретації. *Український історичний журнал*. 2001. № 2.
16. Ричка В. М. Церква Київської Русі: Соціальний та етнокультурний аспект. Київ : Інститут історії України НАН України, 1997. 206 с.
17. Україна крізь віки : в 15 т. / ред. В. А. Смолій; НАН України, Ін-т археол. України, Ін-т історії України. Київ : Альтернативи, 1998 – 2000. Том 4 : Київська Русь / Толочко О.П., Толочко О.П. Київ : Альтернативи, 1998. 352 с.
18. Рыбаков Б. Мир истории. Москва : Наука, 1984.
19. Сидоренко О. Ф. Українські землі у міжнародній торгівлі (IX – середина XVII ст.). Київ : Наук. думка, 1992. 229 с.
20. Смолій В., Ричка В. Київська Русь: становлення та шляхи історичного розвитку. *Історія України*. 1997. № 8,9,10.

Тема 5. Князівства середньовічної Русі: інтеграція та дезінтеграція у час політичної роздробленості

1. Політична культура середньовічної Русі: спадщина Ярославичів.
 2. Любецький з'їзд і політична система Русі після смерті Володимира Мономаха.
 3. Політична роздробленість середньовічної Русі: землі, волості, князівства.
 4. Князівські уособиці як середньовічний феномен: протистояння Мономаховичів та Ольговичів.
 5. Роль галицьких Ростиславичів в уособицях середини XII ст.
 6. Становлення і розвиток окремих князівств середньовічної Русі.
 7. Культура середньовічної Русі періоду роздробленості.
-

Питання для дискусії:

- Чи існував тріумфірат як елемент політичної культури?
 - Настільки успішний був Любецький з'їзд?
 - Чи був Володимир Мономах руйнівником політичної системи Русі?
 - Які політичні та економічні фактори вели до політичної роздробленості?
 - Чи існувала криза XII ст. на Русі?
 - Чи були князівські уособиці середньовічним феноменом?
-

Питання для самостійної роботи над джерелом:

- Любецький з'їзд в «Повісті минулих літ».
 - «Повчання» князя Володимира Мономаха як автобіографічний текст.
 - Князівські уособиці в «Київському літопису».
 - Вбивство Андрія Боголюбського в староруських літописах.
 - Галицькі князі в «Київському літопису».
-

Методичні рекомендації для семінарського заняття:

Методичні рекомендації для семінарського заняття на тему:

«Князівства середньовічної Русі: інтеграція та дезінтеграція у час політичної роздробленості»

Мета семінару

1. Дослідити основні причини та наслідки політичної роздробленості Київської Русі.
 2. Вивчити особливості політичної культури та взаємовідносин князів середньовічної Русі.
 3. Ознайомитися з культурними досягненнями періоду політичної дезінтеграції.
-

○ **Питання 1. Політична культура середньовічної Русі: спадщина Ярославичів.**

Завдання для студентів:

- Визначити особливості політичної культури періоду Ярославичів.
- Розглянути роль «Руської правди» у регулюванні відносин між князями.

Методика: Аналіз джерел, обговорення у формі «питання–відповідь».

○ **Питання 2. Любецький з'їзд і політична система Русі після смерті Володимира Мономаха.**

Завдання для студентів:

- Ознайомитися із рішеннями Любецького з'їзду 1097 р.
- Обговорити, як ці рішення вплинули на розвиток системи спадкової влади.

Методика: Робота в групах з подальшим представленням висновків.

○ **Питання 3. Політична роздробленість середньовічної Русі: землі, волості, князівства.**

Завдання для студентів:

- Проаналізувати причини роздробленості Русі: економічні, соціальні, географічні.
- Розглянути формування окремих земель і князівств.

Методика: Обговорення з використанням картографічного матеріалу.

○ **Питання 4. Князівські усобиці як середньовічний феномен: протистояння Мономаховичів та Ольговичів.**

Завдання для студентів:

- Розглянути причини і перебіг конфліктів між династіями Мономаховичів та Ольговичів.
- Оцінити наслідки усобиць для єдності Русі.

Методика: Рольова гра: відтворення позицій династій.

○ **Питання 5. Роль галицьких Ростиславичів в усобицях середини XII ст.**

Завдання для студентів:

- Визначити внесок галицьких Ростиславичів у політичну ситуацію Русі.
- Оцінити їх роль у зміцненні князівської влади на Галичині.

Методика: Індивідуальна презентація досліджень студентів.

○ **Питання 6. Становлення і розвиток окремих князівств середньовічної Русі.**

Завдання для студентів:

- Дослідити специфіку управління у Київському, Чернігівському, Галицькому та інших князівствах.
- Порівняти їх економічний та культурний розвиток.

Методика: Колективна дискусія з використанням таблиць для порівняння.

○ **Питання 7. Культура середньовічної Русі періоду роздробленості.**

Завдання для студентів:

- Оцінити культурні досягнення Русі: архітектура, література, іконопис.
- Обговорити вплив політичної роздробленості на розвиток культури.

Методика: Візуалізація матеріалів (зображення пам'яток культури).

Література

1. Брайчевський М.Ю. Вибране / Наук. ред. Ю. Кухарчука. Київ : Вид-во ім. Олени Теліги, 2009. Т. I. Суспільно-політичні рухи в Київській Русі. Історична думка в Київській Русі. 720 с.
2. Горєлов М.Є., Моця О.П., Рафальський О.О. Цивілізаційна історія України. (Нариси). Київ : ТОВ УВПК "ЕксОб", 2006. 632 с.
3. Грушевський М.С. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя. Київ : Наук. думка, 1991. 560 с.
4. Котляр М. Давньоруська державність: до і після Любеча. *Український історичний журнал*. 1997. № 4. С.19-28.
5. Котляр М. Давньоруська держава кінця XI-початку XIII ст.: від уособиць до стабілізації. *Український історичний журнал*. 1997. № 2. С.18-28.
6. Котляр М. Ф. Історія давньоруської державності. Київ : Київський славістичний ун-т, 2002. 234 с.
7. Котляр М. Історія України в особах: Давньоруська держава. Київ: Україна, 1996. 239 с.
8. Літопис Руський. За Іпатським списком. Переклад Л.Є.Махновця. Київ: Дніпро, 1989. 590 с.
9. Моця О.П. Київська Русь і країни Європи: характерні риси слов'янської державності, рівні міжнародних відносин та напрями контактів. *Український історичний журнал*. 2007. № 1. С. 4-19.
10. Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком) / пер. з давньоруської, післяслово, комент. В. В. Яременка. Київ : Радянський письменник, 1990. 558 с.
11. Ричка В. М. "Вся королівська рать" (Влада Київської Русі). Київ : Інститут історії України НАН України, 2009. 180 с.
12. Ричка В. М. "Київ – Другий Єрусалим": з історії політичної думки та ідеології середньовічної Русі. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2005. 243 с.
13. Ричка В.М. Київська Русь – проблеми, пошуки, інтерпретації. *Український історичний журнал*. 2001. № 2.
14. Ричка В.М. Церква Київської Русі (соціальний та етнокультурний аспект). Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. Київ : [б.в.], 1997. 208 с.
15. Смолій В., Ричка В. Київська Русь: становлення та шляхи історичного розвитку. *Історія України*. 1997. № 8,9,10.
16. Україна крізь віки : в 15 т. / ред. В. А. Смолій; НАН України, Ін-т археол. України, Ін-т історії України. Київ : Альтернативи, 1998 – 2000. Том 4 : Київська Русь / Толочко О.П., Толочко О.П. Київ : Альтернативи, 1998. 352 с.
17. Федака С.Д. Політична історія України-Русі доби трансформації імперії Рюриковичів (XII століття). Ужгород. держ. ун-т. Ужгород: Вид-во В.Падяка, 2000. 340 с.

Тема 6. Русь і світ кочівників (X-XIII ст.)

1. Русь і печеніги в X ст.
2. Війни Володимира Великого та Ярослава Мудрого з печенігами.
3. Русько-половецькі шлюби (кінець XI-середина XIII ст.).
4. Християнізація половців (XII-XIII ст.).
5. Війни та співпраця руських князів із половецьким світом в XII-XIII ст.
6. Битва на Калці в середньовічних писемних джерелах.
7. Завоювання Русі монголами. Взяття Києва монголами та кінець старої Русі.
8. Історичне та культурне значення монгольського завоювання.

Питання для дискусії:

- Настільки успішною була християнізація половців?
- Чому монголам вдалося завоювати Русь?
- Настільки опір Русі змінив плани монголів щодо підкорення Європи?
- Яким чином монгольське завоювання привело до економічного відставання Східної Європи?

Питання для самостійної роботи над джерелом:

- Битва на Калці у староруських літописах.
- Русько-половецькі матримоніальні відносини: просопографія.
- Хан Боняк в історичних джерелах.
- Християнська місія серед половців.
- Печеніги у «Повісті минулих літ».
- Половецьке єпископство у XIII ст.
- Завоювання Києва монголами у «Галицько-Волинському літопису».

Методичні рекомендації для семінарського заняття:

○ Питання 1. Русь і печеніги в X ст.

Завдання для студентів:

- Проаналізувати відносини Русі з печенігами: війни та союзи.
- Розглянути вплив печенігів на економіку та безпеку Русі.

Методика: Аналіз літописних згадок, обговорення в малих групах.

○ Питання 2. Війни Володимира Великого та Ярослава Мудрого з печенігами.

Завдання для студентів:

- Визначити основні битви та їх значення.
- Оцінити військову стратегію князів.

Методика: Робота з картографічним матеріалом, групове обговорення.

○ Питання 3. Русько-половецькі шлюби (кінець XI – середина XIII ст.).

Завдання для студентів:

- Дослідити роль династичних шлюбів у зміцненні відносин між Руссю та половцями.

▪ Проаналізувати наслідки таких шлюбів для політичної стабільності.
Методика: Індивідуальна робота з джерелами та підготовка тез для обговорення.

○ **Питання 4. Християнізація половців (XII-XIII ст.).**

Завдання для студентів:

- Розглянути спроби християнізації половців: успіхи та труднощі.
- Проаналізувати роль церкви у цьому процесі.

Методика: Дискусія на основі історичних текстів.

○ **Питання 5. Війни та співпраця руських князів із половецьким світом (XII-XIII ст.).**

Завдання для студентів:

- Оцінити військово-політичну співпрацю та конфлікти між Руссю та половцями.
- Розглянути значення половців як союзників у внутрішніх міжусобицях.

Методика: Дебати: «Половці – друзі чи вороги Русі?»

○ **Питання 6. Битва на Калці в середньовічних писемних джерелах.**

Завдання для студентів:

- Проаналізувати різні джерела про битву на Калці.
- Розглянути причини поразки руських військ.

Методика: Робота з текстами, колективний аналіз.

○ **Питання 7. Завоювання Русі монголами. Взяття Києва монголами та кінець старої Русі.**

Завдання для студентів:

- Оцінити хід монгольського завоювання та його вплив на Київ.
- З'ясувати, чому монгольське завоювання стало переломним моментом для Русі.

Методика: Рольова гра: дискусія між захисниками Києва та очевидцями подій.

○ **Питання 8. Історичне та культурне значення монгольського завоювання.**

Завдання для студентів:

- Розглянути довгострокові наслідки монгольського панування.
- Оцінити вплив на культуру та економіку Русі.

Методика: Складання синхронної таблиці «до і після завоювання».

Література

1. Войтович Л. Князь Лев Данилович. Львів: НАН України. Інститут Українознавства ім. І. Крип'якевича, 2012. 184 с.
2. Галицько-волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар / за ред. Котляра М. Ф. Київ : Наук. думка, 2002. 400 с.
3. Головка О. Держава Романовичів та Золота Орда (40- 50-ті рр. XIII ст.). *Український історичний журнал*. 2004. № 6. С. 3-16.
4. Греков Б. Золотая Орда и её падение / Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Москва : Книга по требованию, 2012. 507 с.
5. Котляр М. Історія дипломатії Південно-Західної Русі. К.: Ін-т історії України НАН України, 2002. 247 с.

6. Ждан М. Україна під пануванням Золотої Орди. *Український історик*. 1970. № 1-3. С. 82-94.
 7. Ждан М. Україна під пануванням Золотої Орди. *Український історик*. 1970. Ч. 4 (28). С. 61-66.
 8. Єльников М. Золотоординські часи на українських землях. Київ: Наш час, 2008. 174 с.
 9. Павленко С. Князь Михайло Чернігівський та його виклик орді. Чернігів, 1996. 85 с.
-

Тема 7. Церква у середньовічній Русі

1. Християнізація Русі та становлення церковної організації.
 2. Руська митрополія у середині XI ст. Митрополит Іларіон та «Слово про закон і благодать».
 3. Три митрополії на Русі в останній третині XI ст.: Київська, Чернігівська, Переяславська.
 4. Руська митрополія у час політичної роздробленості: митрополити, єпархії, храми.
 5. Руська митрополія та культ св. Бориса і Гліба.
 6. Антилатинські трактати руських митрополитів.
 7. Церковні устави руських князів та функціонування церковного суду.
 8. Руська митрополія під владою монголів. Втеча митрополита з Києва.
-

Питання для дискусії:

- Чи існували водночас Київська, Чернігівська та Переяславська митрополії?
 - Чи схвалював Константинополь культ Бориса і Гліба?
 - Чи є автентичними церковні устави руських князів?
 - Чому митрополит переїхав з Києва до Володимира?
 - Чи була читацька аудиторія для антилатинських трактатів руських митрополитів?
-

Питання для самостійної роботи над джерелом:

- Почитання руських святих в час монгольського завоювання.
 - Устав Ярослава Мудрого та його рукописна традиція.
 - Руські митрополити у «Повісті минулих літ».
 - «Слово про закон і благодать» Іларіона та його рукописна традиція.
 - Митрополит Іларіон як автор.
 - Антилатинські трактати руських митрополитів як історичне джерело.
 - Культ св. Бориса і Гліба у староруських агіографічних текстах.
-

Методичні рекомендації для семінарського заняття:

1. Християнізація Русі та становлення церковної організації.

Завдання для студентів:

- Визначити причини та особливості прийняття християнства князем Володимиром.
- Описати перші кроки у створенні церковної організації на Русі.

Методика: Робота з літописами, дискусія щодо впливу хрещення на суспільство.

2. Митрополит Іларіон та «Слово про закон і благодать».

Завдання для студентів:

- Ознайомитися із текстом «Слова про закон і благодать».
- Проаналізувати політичні та релігійні ідеї Іларіона.

Методика: Індивідуальна робота з джерелом, коротке обговорення висновків у групі.

3. Три митрополії на Русі в останній третині XI ст.: Київська, Чернігівська, Переяславська.

Завдання для студентів:

- Дослідити причини створення кількох митрополій на Русі.
- Розглянути їхню роль у політичному житті.

Методика: Карта церковних адміністративних структур, обговорення в парах.

4. Руська митрополія у час політичної роздробленості.

Завдання для студентів:

- Визначити роль митрополії у збереженні єдності Русі під час феодальної роздробленості.
- Описати структуру єпархій, функції храмів та монастирів.

Методика: Порівняння історичних джерел, створення схеми церковної організації.

5. Культ св. Бориса і Гліба.

Завдання для студентів:

- Проаналізувати формування культу перших руських святих.
- Розглянути, як культ Бориса і Гліба сприяв утвердженню християнських ідеалів.

Методика: Дискусія про релігійно-політичну символіку культу.

6. Антилатинські трактати руських митрополитів.

Завдання для студентів:

- Ознайомитися із прикладами антилатинських текстів.
- З'ясувати причини та форми критики католицької церкви.

Методика: Робота з текстами, обговорення ідеологічних протистоянь.

7. Церковні устави руських князів та функціонування церковного суду.

Завдання для студентів:

- Ознайомитися із церковними уставами Володимира та Ярослава.
- Проаналізувати функції церковного суду та його роль у суспільному житті.

Методика: Індивідуальна робота, підготовка презентацій.

8. Руська митрополія під владою монголів.

Завдання для студентів:

- Описати вплив монгольського завоювання на церкву.
 - Розглянути причини втечі митрополита з Києва.
- Методика:* Колективне обговорення, формулювання висновків.
-

Література

1. Баран В., Баран Я. У пошуках джерел українського народу. Вибрані наукові праці / Упор. Ю.Фігурний. Київ, 2011. 800 с.
 2. Брайчевський М. Походження слов'янської писемності. 2-ге вид. Київ: Видавничий дім "КМ Академія", 2002. 154 с.
 3. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть / Укл., автор передм. і коментаря О. Л. Копиленко. Київ: Т-во «Знання» України, 1991. 240 с.
 4. Залізняк Л. Від склавинів до української нації. Київ : Бібліотека українця, 1997а. 256 с.
 5. Залізняк Л. Давньоруська народність: імперський міф чи історична реальність? *Пам'ять століть*. 1996. № 2. С. 2-14.
 6. Залізняк Л. Де, як і коли виникла давньоруська народність (до 50-річчя проблеми). *Пам'ять століть*. 1998. № 6. С. 11-15.
 7. Залізняк Л.Л. Українці: витоки та історичні долі. Київ : Темпора, 2011. 424 с.
 8. Моця О.П. «Руська» термінологія в Київському та Галицько-Волинському літописних зводах. *Археологія*. 2009. № 1. С. 7–16.
 9. Моця О.П. Давньоруська народність: новий погляд на проблему. *Український історичний журнал*. 1990. № 7. С. 3–17.
 10. Новітні міфи та фальшивки про походження українців : зб. статей. Київ: Темпора, 2008. 136 с.
 11. Обушний М.І. Походження, становлення та розвиток українського народу. Монографія. Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ : Київський університет, 2010. 566 с.
 12. Україна й українство в етнокультурних процесах: концептуальні узагальнення: колективна монографія. / Кер. авт. кол. В.Баран. Київ : НДІ українознавства, 2018. 304 с.
-

Тема 8. Суспільство середньовічної Русі (XI-XIII ст.)

1. Соціум середньовічної Русі: князь, дружина, люди.
 2. Влада і соціум: суспільство «Руської Правди».
 3. Віче та соціальні конфлікти у до монгольській Русі.
 4. Люди без права: залежність та її форми у середньовічній Русі.
 5. Раби та їх роль у суспільстві Русі.
 6. Суспільство і правова культура середньовічної Русі.
 7. Церква та суспільство ранньої Русі.
-

Питання для дискусії:

- Якою була роль рабів у середньовічній Русі?
 - Як проходив процес узалежнення на Русі?
 - Що є віче? Інституція чи соціальне збурення?
 - Чи існувало суспільство «Короткої Правди»?
-

Питання для самостійної роботи над джерелом:

- Дружина у давньоруському літописанні (на прикладі «Київського літопису»).
 - Звістки про віче у староруських літописах.
 - Іноземні джерела про рабство на Русі.
 - «Коротка Правда» та «Поширена Правда»: співвідношення текстів.
 - Смерди у середньовічних джерелах.
-

Методичні рекомендації для семінарського заняття:

1. Соціум середньовічної Русі: князь, дружина, люди.

Завдання для студентів:

- Визначити основні групи середньовічного суспільства: їх роль та функції.
- Проаналізувати взаємодію князя, дружини та вільних людей.

Методика: Дискусія з використанням літописів та історичних реконструкцій.

2. Влада і соціум: суспільство «Руської Правди».

Завдання для студентів:

- Вивчити основні статті «Руської Правди», що регулюють соціальні відносини.
- Визначити, як право захищало чи обмежувало різні групи населення.

Методика: Робота в парах над текстом «Руської Правди», обговорення значення правових норм.

3. Віче та соціальні конфлікти у до монгольській Русі.

Завдання для студентів:

- Визначити роль віча як елементу політичної культури.
- Розглянути приклади соціальних конфліктів (вічеві бунти, боротьба з князями).

Методика: Колективне обговорення на основі прикладів з літописів.

4. Люди без права: залежність та її форми у середньовічній Русі.

Завдання для студентів:

- Охарактеризувати різні форми залежності населення (рядовичі, закупи, смерди).
- Пояснити причини виникнення соціальної нерівності.

Методика: Побудова таблиці форм залежності з прикладами.

5. Раби та їх роль у суспільстві Русі.

Завдання для студентів:

- Розглянути джерела рабства на Русі (війни, боргова залежність).
- Визначити економічну та соціальну роль рабів.

Методика: Групова робота, підготовка коротких доповідей.

6. Суспільство і правова культура середньовічної Русі.

Завдання для студентів:

- Дослідити зв'язок права з соціальною ієрархією.
- Описати способи вирішення конфліктів і застосування покарань.

Методика: Аналіз правових джерел, дискусія в групах.

7. Церква та суспільство ранньої Русі.

Завдання для студентів:

- Визначити роль Церкви у формуванні соціальних норм.
- Розглянути вплив релігійних інститутів на освіту, культуру, правову сферу.

Методика: Створення міні-презентацій, обговорення в групах.

Література

1. Головка О.Б. Корона Данила Галицького: Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя. Київ: ВД «Стилос», 2006. 575 с.
2. Гребельник О. П. Розвиток митної справи за часів Київської Русі. *Митна безпека: науковий журнал*. 2017. № 1. С. 26-33.
3. Економічна історія України : Історико-економічне дослідження: в 2 т. / [ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Геєць та ін.; відп. ред. В. А. Смолій; авт. кол.: Т. А. Балабушевич, В. Д. Баран, В. К. Баран та ін.]. НАН України. Інститут історії України. Київ : Ніка-Центр, 2011. Т. 1. 696 с.
4. Лановик Б. Д., Матисякевич М., Матейко Р. М. Економічна історія України і світу: Підручник/ За ред. Б. Д. Лановика. Київ : Вікар, 1999. 737 с.
5. Літопис Руський. За Іпатським списком. Переклад Л.Є.Махновця. Київ: Дніпро, 1989. 590 с.
6. Котляр МС. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. К.: Академія Наук Української РСР, Інститут історії. Київ : Наукова думка, 1971. 176 с.
7. Котляр М. Ф., В. М. Ричка. Княжий двір Південної Русі Х-ХІІІ ст. / НАН України. Інститут історії України. Київ : Наукова думка, 2008. 357 с.
8. Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство: 2-ге вид. зі змінами і доп. Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1999. 220 с.
9. Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком) / Пер. з давньоруської, післяслово, комент. В. В. Яременка. Київ, 1990. 558 с.
10. Ричка В. М. "Вся королівська рать" (Влада Київської Русі). Київ : Інститут історії України, 2009. 180 с.
11. Ричка В. М. Церква Київської Русі: Соціальний та етнокультурний аспект. Київ: Ін-т історії України НАН України, 1997. 206 с.
12. Рыбаков Б. Ремесло Древней Руси. Москва, 1948. 803 с.
13. Сидоренко О. Ф. Українські землі у міжнародній торгівлі (ІХ – середина ХVІІ ст.). Київ : Наукова думка, 1992. 229 с.

14. Україна крізь віки : в 15 т. / ред. В. А. Смолій; НАН України, Ін-т археол. України, Ін-т історії України. Київ : Альтернативи, 1998 – 2000. Том 4 : Київська Русь / Толочко О.П., Толочко О.П. Київ : Альтернативи, 1998. 352 с.
 15. Україна крізь віки : в 15 т. / ред. В. А. Смолій; НАН України, Ін-т археол. України, Ін-т історії України. Київ : Альтернативи, 1998 – 2000. Том 5 : Галицько-Волинська Русь / Котляр М. Київ : Альтернативи, 1998. 335 с.
 16. Федака С.Д. Політична історія України-Русі доби трансформації імперії Рюриковичів (XII століття). Ужгород. держ. ун-т. Ужгород: Вид-во В.Падяка, 2000. 340 с.
 17. Юшков С. В. Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі / АН України, Ін-т історії України, Археограф. комісія. Відп. ред. В. А. Смолій. Київ : Наук. думка, 1992. 352 с.
-

Тема 9. Держава Романовичів у XIII–XIV ст.

1. «Галицька смута» після смерті князя Романа Мстиславича.
 2. Влада і суспільство Галицько-Волинської Русі у час правління князів Данила Романовича та Василька Романовича.
 3. Війни князя Данила Романовича. Ярославська битва.
 4. Коронація Данила Романовича. Антитатарська політика короля Данила.
 5. Король Лев Данилович: історія і легенда.
 6. Володимир Василькович: князь і книжник.
 7. Територіальний розвиток Королівства Русі.
 8. Боротьба за спадщину Королівства Русі.
 9. Культура Королівства Русі.
-

Питання для дискусії:

- Чи існувала Галицько-Волинська держава після смерті князя Романа Мстиславича?
 - Чому князь Данило Романович прийняв корону в Дорогичині?
 - Чи пристав король Данило на церковну унію?
 - Як завершилася антитатарська політика Данила Романовича?
 - Коли була створена Галицька митрополія?
-

Питання для самостійної роботи над джерелом:

- Образ князя Володимира Васильковича в «Галицько-Волинському літопису»: шлях до святості.
- Хронологія «Галицько-Волинського літопису».
- Автентичність грамот галицько-волинських князів.
- Монголи в «Галицько-Волинському літопису».
- Іноземні джерела з історії Королівства Русі: польські історичні тексти та агіографія.
- Іноземні джерела з історії Королівства Русі: угорські історичні тексти та агіографія.

Методичні рекомендації для семінарського заняття:

1. «Галицька смута» після смерті князя Романа Мстиславича.

Завдання для студентів:

- Описати основні причини політичної нестабільності.
- Визначити роль бояр у боротьбі за владу.

Методика: Аналіз літописних джерел та підготовка тез.

2. Влада і суспільство Галицько-Волинської Русі у час правління князів Данила Романовича та Василька Романовича.

Завдання для студентів:

- Розглянути адміністративні, військові та економічні реформи князів.
- Проаналізувати їхню роль у стабілізації держави.

Методика: Дискусія з використанням історичних досліджень.

3. Війни князя Данила Романовича. Ярославська битва.

Завдання для студентів:

- Вивчити хід битви та її наслідки.
- Розглянути військову стратегію Данила Романовича.

Методика: Розробка короткої презентації на основі картографічного матеріалу.

4. Коронація Данила Романовича. Антитатарська політика короля Данила.

Завдання для студентів:

- Обговорити значення коронації Данила для його держави.
 - Проаналізувати заходи короля Данила у боротьбі з монголо-татарським пануванням.
- Методика:* Дебати щодо ефективності його політики.

5. Король Лев Данилович: історія і легенда.

Завдання для студентів:

- Розглянути особливості правління Лева Даниловича.
- Порівняти історичні факти та легенди, пов'язані з ним.

Методика: Написання есе з елементами аналізу джерел.

6. Володимир Василькович: князь і книжник.

Завдання для студентів:

- Дослідити діяльність Володимира як культурного діяча.
- Розглянути його внесок у розвиток книжної справи.

Методика: Обговорення в групах з презентацією цитат з літописів.

7. Територіальний розвиток Королівства Русі.

Завдання для студентів:

- Простежити розширення та втрати територій держави.
- Оцінити політику князів Романовичів щодо сусідніх держав.

Методика: Робота з картами.

8. Боротьба за спадщину Королівства Русі.

Завдання для студентів:

- Визначити основні аспекти боротьби за спадщину.
- Проаналізувати наслідки розпаду держави Романовичів.

Методика: Колективне обговорення.

9. Культура Королівства Русі.

Завдання для студентів:

- Визначити основні досягнення культури держави Романовичів.
- Розглянути розвиток архітектури, літератури, мистецтва.

Методика: Підготовка мультимедійної презентації.

Література

1. Волощук М.М. “Вокняжение” галицьке Володислава Кормильчича (1210-1214 рр., з перервами): міфи і реальність. *Вісник Прикарпатського університету. Історія*. Випуск XV. Івано-Франківськ, 2009. С.38-47.
2. Волощук М. М. «Русь» в Угорському королівстві (XI - друга половина XIV ст.): суспільно-політична роль, майнові стосунки, міграції / Відп. ред. Л. В. Войтович. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2014. 496 с.
3. Волощук М. Угорські військові кампанії у Галичину на початку XIII ст.: основні цілі та характер перебігу / Християнська спадщина Галицько-Волинської держави: Ціннісні орієнтири духовного поступу українського народу (присвячується 70-річчю археологічного відкриття і 850-літтю Галицького кафедрального собору): Матеріали Міжнародної ювілейної наукової конференції. Івано-Франківськ; Галич, 2006. С. 64-72.
4. Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України (матеріали міжнародної ювілейної наукової конференції). Івано-Франківськ, 1998. 350 с.
5. Галичина та Волинь у добу середньовіччя. *Історичні та культурологічні студії*. Вип. 3. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького / Ред. кол.: Я. Ісаєвич (відп. ред.), М. Литвин, Л. Мацкевий, І. Патер, Ю. Сливка, В. Петегірич (відп. секр.). Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів, 2001. 252 с.
6. Галич. Збірник наук. Праць. Вип. 1 / за ред. М.Волощука. Івано-Франківськ, Лілея-НВ, 2016. 216 с.
7. Галич. Збірник наук. Праць. Вип. 2 / за ред. М.Волощука. Івано-Франківськ, Лілея-НВ, 2017. 287 с.
8. Галич. Збірник наук. Праць. Вип. 3 / за ред. М.Волощука. Івано-Франківськ, Лілея-НВ, 2018. 295 с.
9. Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар / За ред. М. Котляра. К., 2002. 397 с.
10. Головка О. Галицький період діяльності Мстислава Мстиславича Удатного. *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*. 2007. № 7. С. 71-93.
11. Головка О.Б. Корона Данила Галицького: Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя. К.: ВД «Стилос», 2006. 575 с.

12. Головка О. Спішська угода 1214 р. угорського короля Андрія II і краківського князя Лешка Бялого та її наслідки. *Україна в Центрально-Східній Європі*. 2013. № 12. С. 127-147.
13. Грабовецький В. Нариси історії Прикарпаття. Т.1. Івано-Франківськ, 1992.
14. Грицак П. Галицько-Волинська держава. Нью-Йорк, 1958.
15. Ісаєвич Я. Д. Галицько-Волинська держава: короткий нарис історії галицько-волинських земель в кінці XI–XIV ст. Л.: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1999. 39 с.
16. Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство: 2-ге вид. зі змінами і доп. Л.: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1999. 220 с.
17. Петрик А. Боярські політичні угруповання та їх роль у процесі становлення Галицько-Волинської держави. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип. IV. Дрогобич: Вимір, 2000. С.60-64.
18. Петрик А. Ідеологія галицького боярства та її вплив на трансформацію Галицько-Волинської держави. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип.VIII. Дрогобич, 2004. С.46-58.
19. Україна крізь віки : в 15 т. / ред. В. А. Смолій; НАН України, Ін-т археол. України, Ін-т історії України. Київ : Альтернативи, 1998 – 2000. Том 5 : Галицько-Волинська Русь / Котляр М. Київ : Альтернативи, 1998. 335 с.

ПЕРЕЛІК ПРАКТИЧНИХ РОБІТ

Тема 1. Похід русі на Константинополь в 860 р. очима патріарха Фотія

Джерела:

Φωτίου Ὁμιλίαι, ed. Β. Λαούρδα (Θεσσαλονίκη, 1959), pp. 29-52.

Переклади:

The Homilies of Fhotius Patriarch of Constantinople, English trans.,
Intr. and Commentary by C. Mango (Cambridge, 1958).

Тема 2. Відкриття русами «Шляху із Варяг в Греки» та «Про управління імперією».

Джерела:

Constantine Porphyrogenitus. De administrando imperio, ed. by G. Moravcsik, R. Jenkins. (Washington, 1967), Vol. Vol.1-2.

Тема 3. Русь і печеніги в «Про управління імперією».

Джерела:

Constantine Porphyrogenitus. De administrando imperio, ed. by G. Moravcsik, R. Jenkins. (Washington, 1967), Vol. Vol.1-2.

Тема 4. Русь: суспільство, географія та етнологія в «Про управління імперією».

Джерела:

Constantine Porphyrogenitus. De administrando imperio, ed. by G. Moravcsik, R. Jenkins. (Washington, 1967), Vol. Vol.1-2.

Тема 5. Хрещення русів в останній третині IX ст.: історична реальність чи літературна фікція?

Джерела:

Photii Patriarchae Constantinopolitani. Epistulae et Amphilochia, ed. Β. Laourdas, L. Westerink (Leipzig, 1983). Vol. 1., pp. 40–53.

Φωτίου Ὁμιλίαι, ed. Β. Λαούρδα (Θεσσαλονίκη, 1959), pp. 29–52.

Переклади:

The Homilies of Fhotius Patriarch of Constantinople, English trans., Intr. and Commentary by C. Mango (Cambridge, 1958).

Тема 6. «Архонти росів» в «Про управління імперією».

Джерела:

Constantine Porphyrogenitus. De administrando imperio, ed. by G. Moravcsik, R. Jenkins. (Washington, 1967), Vol. Vol.1-2.

Тема 7. Русь та слов'яни в «Про управління імперією».

Джерела:

Constantine Porphyrogenitus. De administrando imperio, ed. by G. Moravcsik, R. Jenkins. (Washington, 1967), Vol. Vol.1-2.

Тема 8. Мова війни: похід Русі на Візантію у 941 р. у візантійському історіописанні

Джерела:

Symeonis Magistri et Logothetae, Chronicon, ed. Staffan Wahlgren (Berlin, New York, 2006).

Тема 9. Смерть князя Ігоря в «Історії» Лева Диякона

Джерела:

Leonis Diaconi Caloensis. Historiae libri decem, ed. C.B.Hasii (Bonnae, 1829).

Тема 10. Прийоми княгині Ольга у Константинополі за Кн.П, 15, «De cerimoniis».

Джерела:

Constantinus Porphyrogenitus. De ceremoniis aulae Byzantinae libri 2, ed. I.I. Reiske (Bonnae, 1829).

Тема 11. «Посли» і «купці» у складі посольства княгині Ольги в Константинополі

Джерела:

Constantinus Porphyrogenitus. De ceremoniis aulae Byzantinae libri 2, ed. I.I. Reiske (Bonnae, 1829).

Тема 12. Соціальні групи русів у складі посольства княгині Ольги в Константинополі.

Джерела:

Constantinus Porphyrogenitus. De ceremoniis aulae Byzantinae libri 2, ed. I.I. Reiske (Bonnae, 1829).

Тема 13. Битва під Доростолом в 971 р.: реалії і риторика

Джерела:

Leonis Diaconi Caloensis. Historiae libri decem, ed. C.B.Hasii (Bonnae, 1829).

Тема 14. Цесариця Анна в «Огляді історії» Іоанна Скілиці

Джерела:

Ioannis Scylitzae, Synopsis Historiarum, ed. I. Thurn (Berlin, New York, 1973).

Тема 15. «Сказання про хрещення Русі»: джерела та структура

Джерела:

Regel W. Narratio de Russorum ad christianam conversione, Regel W, Analecta Byzantino-Rossica (Petropoli, 1891), с. 44–51.

Тема 16: «Великий князь» у русько-візантійських договорах

Тема 17: Давньоруський княжий рід у русько-візантійському договорі 944 (945) р.

Тема 18: Найманці у русько-візантійських договорах 911 (912) р. і 944 (945) р.

Тема 19: Раби у русько-візантійських договорах 911 (912) р. і 944 (945) р.

Тема 20. Свенельд у русько-візантійському договорі 971 р.

Тема 21. Володимир Святий очима Тітмара Мерзебурзького.

Тема 22. Хто вбив Бориса та Гліба у перечитанні «Саги про Еймунда»

Тема 23. Заповіт князя Ярослава Мудрого у ПВЛ.

Тема 24. Хто була Феофано Музалон (на основі реконструкцій свинцевих печатей).

Тема 25. Латинські свідчення XIII-XIV ст. про коронацію Данила Романовича.

**ПЕРЕЛІК КОНТРОЛЬНИХ ПИТАНЬ ДЛЯ ПІДСУМКОВОГО
КОНТРОЛЮ З ДИСЦИПЛІНИ
«СЕРЕДНЬОВІЧНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ»**

1. Проаналізуйте особливості повідомлень про слов'ян у ранньосередньовічних джерелах.
2. Визначте шляхи міграції та переселень слов'ян у Східній Європі.
3. Простежте роль авар у становлення слов'янських протодержавних утворень.
4. Проаналізуйте особливості влади у ранньослов'янському суспільстві: «Князі» та «демократія».
5. Прослідкуйте появу імені «русь» у середньовічних писемних джерелах.
6. Визначте перші політичні утворення русів у Північно-Східній Європі (кінець VIII- остання чверть IX ст.).
7. Проаналізуйте форми відносин русів з слов'янами.
8. Проаналізуйте правління князя Олега Віщого.
9. Охарактеризуйте русько-візантійські договори X ст.
10. Проаналізуйте правління князя Ігоря Старого у середньовічних джерелах.
11. Дайте оцінку хрещенню княгині Ольги.
12. Проаналізуйте «реформи» княгині Ольги та їх значення для економіки ранньої Русі
13. Прослідкуйте війни князя Святослава Хороброго.
14. Проаналізуйте причини, хід та завершення русько-візантійської війни 968-971 рр.
15. Простежте особливості боротьби за владу між синами Святослава Хороброго.
16. Проаналізуйте правління князя Володимира Великого у 980-988 рр.
17. Прослідкуйте державні перетворення князя Володимира Великого.
18. Дайте оцінку хрещенню князя Володимира Великого та наверненню русів до християнства.
19. Прослідкуйте утворення та розвиток руської митрополії та її значення для християнізації Русі.
20. З'ясуйте значення спадщини князя Володимира Великого для сучасників та їх нащадків
21. Проаналізуйте боротьбу за владу між синами Володимира Великого.
22. З'ясуйте причини та обставини вбивства Бориса і Гліба.
23. Визначте особливості правління Святополка Окаянного та Ярослава Мудрого.
24. Проаналізуйте уособицю між Ярослав Мудрий та Мстиславом Лютим.
25. Визначте особливості державних перетворень князя Ярослава Мудрого.
26. З'ясуйте роль Русі у середньовічній Європі у час Ярослава Мудрого.
27. Визначте особливості матримоніальної політики князя Ярослава Мудрого.
28. Охарактеризуйте заповіт князя Ярослава Мудрого

29. Дайте оцінку змінам у політичній культурі у час «тріумвірату» Ярославичів.
30. Чи існував «заповіт» князя Ярослава Мудрого?
31. Охарактеризуйте правління князя Ізяслава Ярославича. Західноєвропейська політика Ярославичів.
32. Охарактеризуйте правління Святослава Ярославича.
33. Охарактеризуйте правління Всеволода Ярославича.
34. Проаналізуйте особливості давньоруської політичної культури на прикладі «Повчання» князя Володимира Мономаха.
35. Хто першим порушив Любецьку систему?
36. Розкрийте роль Гертруди-Олиси у житті князя Святополка Ізяславича.
37. Простежте трагізм долі Євпраксії Всеволодівни.
38. Визначте перебіг та значення Любецького з'їзду.
39. Визначте особливості правління князя Володимира Мономаха у Києві 1113-1125 рр.
40. Простежте процес політичної роздробленості середньовічної Русі.
41. Проаналізуйте політичну систему Русі після смерті Володимира Мономаха.
42. Охарактеризуйте протистояння Мономаховичів та Ольговичів.
43. Проаналізуйте становлення і розвиток окремих князівств середньовічної Русі.
44. Дайте характеристику матримоніальній політиці Володаря Ростиславича.
45. Проаналізуйте правління Володимирка Володаревича та Ярослава Осмомисла у Галицькій землі у XII ст.
46. Висвітліть феномен «берладників»/ «вигонців» та політику Івана Ростиславича (Берладника).
47. Охарактеризуйте правління у Галицькій землі князя Романа Мстиславича. Держава Романа Мстиславича (Галицько-Волинська Русь).
48. Визначте соціум середньовічної Русі: князь, дружина, віче.
49. Проаналізуйте економічну кризу XI-XII ст. та причини занепаду Шляху із Варяг у Греки.
50. Визначте локальні економічні зони та торгові шляхи XI-XIII ст.
51. Охарактеризуйте «Галицьку смуту» після смерті князя Романа Мстиславича.
52. Прослідкуйте боротьбу князя Данила Романовича за Галицьку землю.
53. Визначте особливості монголо-татарського завоювання Русі.
54. Охарактеризуйте владу і суспільство Галицької і Волинської землі у час правління князів Данила Романовича та Василька Романовича.
55. Охарактеризуйте зовнішню політику князя Данила Романовича.
56. Проаналізуйте причини коронації князя Данила Романовича та процес інститулізації держави Романовичів у Королівство Русі.
57. Визначте особливості антитатарської політики короля Данила.
58. Чому «Данило Галицький» та «Галицько-Волинське князівство» є науково не коректними термінами?

59. Чи інституалізувалося королівство Русі як державна організація.
60. Рицарські турніри у державі Романовичів.
61. Проаналізуйте правління короля Лева Даниловича.
62. Проаналізуйте правління князя Володимира Васильковича.
63. Дайте характеристику правлінню короля Юрія Львовича.
64. Висвітліть політичний розвиток держави Романовичів у час Андрія та Лева Юрійовичів.
65. Проаналізуйте правління Юрія-Болеслава та висвітліть обставини його смерті.
66. Прослідкуйте особливості боротьби за спадщину Королівства Русі.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА ДО КУРСУ

1. Абашина Н., Козак Д., Синиця Є., Терпиловський Р. Давні слов'яни. Археологія та історія: навчальний посібник. Київ : Стародавній світ, 2012. 366 с.
2. Александрович В. С., Войтович Л. В. Король Данило Романович. *Славетні постаті Середньовіччя*. Вип. 3. Біла Церква: Вид. Пшонківський О. В., 2013. 240 с.
3. Артамонов М.І. Кіммерійська проблема. *Археологія*. 1973. № 9. С. 3-15.
4. Археологія давніх слов'ян: дослідження і матеріали / за ред. Д. Н. Козак. Київ, 2004. 336 с.
5. Асєєв Ю.С. Джерела. Мистецтво Київської Русі. Київ: Мистецтво, 1980. 213 с.
6. Ауліх В. Зимнівське городище – слов'янська пам'ятка VI - VII ст. н. е. в Західній Волині. Київ : Наукова думка, 1972. 123 с.
7. Ауліх В. Княжий Галич. *Галичина та Волинь у добу середньовіччя. Історичні та культурологічні студії*. Львів, 2001. Вип. 3. С. 139–153.
8. Балабушка В. А. Родинно-спадкові традиції Рюриковичів: гілки Ольговичів, Давидовичів, володарів Чернігово-Сіверського князівства. *Наукові записки НаУКМА. Історія і теорія культури*. 2018. Т. 1. С. 46-52.
9. Баран В., Баран Я. Історичні витоки українського народу. Київ : Генеза, 2005. 208 с.
10. Баран В.Д. Походження українського народу. Київ, 2002. 194 с.
11. Баран В.Д. Становлення ранньосередньовічних слов'янських культур та основні шляхи розселення слов'ян. *Записки НТШ*. Львів, 1993. Т.225. С. 59-86.
12. Бодрухін В. Феодальна роздробленість і еволюція державності (XII-XIII ст.). *Пам'ять століть*. 2000. № 4. С.26-30.
13. Боровський Я.Я. Світогляд давніх киян. Київ : Наукова думка, 1992. 176 с.
14. Брайчевський М.Ю. Біля джерел слов'янської державності (Соціально-економічний розвиток черняхівських племен). Київ : Наукова думка, 1964. 355 с.
15. Брайчевський М.Ю. Вибране / наук. ред. Ю. Кухарчука. Київ : Вид-во ім. Олени Теліги, 2009. Т. I. Суспільно-політичні рухи в Київській Русі. Історична думка в Київській Русі. 720 с.
16. Брайчевський М.Ю. Вибране / наук. ред. О. Сухобокова. Київ : Вид-во ім. Олени Теліги, 2009. Т. II. Хозарія і Русь. Аскольд - цар київський. 816 с.
17. Брайчевский М.Ю. Когда и как возник Киев. Київ : Наукова думка, 1964. 183 с.
18. Брайчевський М.Ю. Літопис Аскольда. Київ : Український центр духовної культури, 2001. 130 с.
19. Брайчевський М. Походження Русі. Київ : Наукова думка, 1968. 224 с.
20. Брайчевський М. Походження слов'янської писемності. 2-ге вид. Київ: Видавничий дім "КМ Академія", 2002. 154 с.
21. Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. Київ : Довіра, 1992 р. 416 с.

22. Брайчевський М. Утвердження християнства на Русі. Київ : Наукова думка, 1988. 261 с.
23. Бунятян К. П. Давнє населення України: навчальний посібник. Київ : Либідь, 1999. 228 с.
24. Бурдо Н. Б. Населення раннього етапу Трипільської культури межиріччя Дністра і Південного Бугу. Київ, 1993. 267 с.
25. Від венедів до Русі. Збірник наукових праць на пошану доктора історичних наук, професора Дениса Никодимовича Козака з нагоди його 70-ліття / Інститут археології НАН України. Київ – Харків : Майдан, 2014. 380 с.
26. Відейко М. Ю. Повість про князя Кия. Київ : Кріон, 2009. 112 с.
27. Відейко М. Ю. Україна: від Антів до Русі. Київ : Кріон, 2009. 240 с.
28. Відейко М. Ю. Україна: від Трипілля до Антів. Київ : КВІЦ, 2008. 280 с.
29. Відейко М. Ю. Трипільські протоміста. Історія досліджень. НАН України, Інститут археології. Київ, 2002. 144 с.
30. Відейко М. Ю. Трипільська цивілізація. 2.вид. Київ : Академперіодика, 2003. 184 с.
31. Відейко М. Ю. Шляхами трипільського світу. Київ : Наш час, 2007. 296 с.
32. Василенко Г. Велика Скіфія. Київ, 1991. 48 с.
33. Винокур І., Телегін Д. Археологія України: навч. посібник. Тернопіль, 2008. 498 с.
34. Висоцький С.О. Київська писемна школа Х-ХІІ ст. (до історії української писемності). Львів – Київ – Нью-Йорк, 1998. 248 с.
35. Висоцький С.О. Світські фрески Софійського собору у Києві. Київ : Наук. думка, 1989. 215 с.
36. Висоцький С.О. Хто й коли побудував Софійський собор у Києві. *Український історичний журнал*. 1990. № 2. С.145-148.
37. Войтович Л. В. Галич у політичному житті Європи ХІ–ХІV століть. Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2015. 478 с.
38. Войтович Л. Сармати на землях нинішньої України: проблеми локалізації племен. *Записки НТШ*. Т. 260. Кн.2. Львів, 2010. С.7-23.
39. Войтович Л. Відносини галицько-волинських князів з Литвою. *Княжа доба: історія і культура*. 2013. Вип. 7. С. 147-166.
40. Войтович Л. Військове мистецтво Галицько-Волинської держави: князь Лев Данилович. *Вісник Національного Університету „Львівська політехніка”*. № 502. Держава та армія. Львів, 2004. С.13-18.
41. Войтович Л.В. Князь Лев Данилович. Львів: НАН України. Інститут Українознавства ім. І. Крип'якевича, 2012. 181 с.
42. Войтович Л. Король Данило Романович: загадки та дискусії. *Terra cossacorum*: студії з давньої і нової історії України: наук. зб. на пошану д-ра іст. наук, проф. Валерія Степанкова / відп. ред. В. А. Смолій. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2007. С. 383-403.
43. Войтович Л. Король Данило: спроби фальсифікації портрету. *Чорноморський літопис*: науковий журнал. Миколаїв: Вид-во ЧДУ імені Петра Могили, 2016. Вип.11. С. 13-32.

44. Войтович Л. Лев Данилович: "князь думен и хоробор на рати" чи "безчесний князь"? *Україна в Центрально-Східній Європі*. 2013. Вип. 12-13. С. 148-189.
45. Войтович Л. Юрій Львович та його політика. *Галичина і Волинь в добу середньовіччя*. Вип. 3. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького. Львів, 2001. С. 70-78.
46. Войтович Л. В. Князь Юрій-Болеслав Тройденович: ескіз портрету. *Княжа доба: Історія і культура*. Львів, 2011. Вип. 5. С. 209–221.
47. Войтович Л. В. Угорська політика галицьких князів Данила Романовича і Лева Даниловича (1205–1301). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2013. Вип. 23. С. 83–100.
48. Войтович Л. Феномен галицького боярства і його стосунки з князями. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. 2017. Т. 27. С. 228-244.
49. Войтович Л. Ярослав Осмомисл: спроба портрета. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* / відп. ред. М. Литвин, упоряд. Ф. Стеблій. НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2016. Вип. 28. С. 468-481.
50. Волощук М.М. Вплив державотворчої діяльності князя Романа Мстиславича на еволюцію міжнародно-правового статусу Галицької та Волинської земель (кінець XII – початок XIII ст.) *Україна соборна. Збірник наукових статей*. К.: Інститут історії України НАН України, 2005. Вип. 2. Ч.3. (Історична регіоналістика в контексті соборності України). С.15-29.
51. Волощук М.М. “Вокняжение” галицьке Володислава Кормильчича (1210-1214 рр., з перервами): міфи і реальність. *Вісник Прикарпатського університету. Історія*. Випуск XV. Івано-Франківськ, 2009. С.38-47.
52. Волощук М. М. «Русь» в Угорському королівстві (XI - друга половина XIV ст.): суспільно-політична роль, майнові стосунки, міграції / Відп. ред. Л. В. Войтович. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2014. 496 с.
53. Волощук М. Угорські військові кампанії у Галичину на початку XIII ст.: основні цілі та характер перебігу / Християнська спадщина Галицько-Волинської держави: Ціннісні орієнтири духовного поступу українського народу (присвячується 70-річчю археологічного відкриття і 850-літтю Галицького кафедрального собору): *Матеріали Міжнародної ювілейної наукової конференції*. Івано-Франківськ; Галич, 2006. С. 64-72.
54. Гавриленко О.А. Античні держави Північного Причорномор'я: біля витоків вітчизняного права (кінець VII ст. до н. е. - перша половина VI ст. н. е.) Монографія. Харків: Парус, 2006.
55. Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України (матеріали міжнародної ювілейної наукової конференції). Івано-Франківськ, 1998. 350 с.
56. Галичина та Волинь у добу середньовіччя. *Історичні та культурологічні студії*. Вип. 3. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького / Ред. кол.: Я. Ісаєвич (відп. ред.), М. Литвин, Л. Мацкевий, І. Патер, Ю. Сливка, В. Петегірич (відп. секр.). Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів, 2001. 252 с.

57. Галич. Збірник наук. Праць. Вип. 1 / за ред. М.Волощука. Івано-Франківськ, Лілея-НВ, 2016. 216 с.
58. Галич. Збірник наук. Праць. Вип. 2 / за ред. М.Волощука. Івано-Франківськ, Лілея-НВ, 2017. 287 с.
59. Галич. Збірник наук. Праць. Вип. 3 / за ред. М.Волощука. Івано-Франківськ, Лілея-НВ, 2018. 295 с.
60. Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар / За ред. М. Котляра. Київ : Наукова думка, 2002. 397 с.
61. Геродот. Історії в дев'яти книгах. Книга IV : Мельпомена / переклад А.Білецького. Київ : Наукова думка, 1993. С. 180-228.
62. Геродот. Скіфія. Найдавніший опис України з V століття перед Христом. Київ : Довіра, 1992. 72 с.
63. Головка О.Б. Війна за «галицьку спадщину» (1187–1189). *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 3. Львів, 2010. С.116–132.
64. Головка О. Галицький період діяльності Мстислава Мстиславича Удатного. *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*. 2007. № 7. С. 71-93.
65. Головка О.Б. Держава Романовичів і Золота Орда. *Український історичний журнал*. 2004. № 6. С.3-16.
66. Головка О. Князь Володимирко Володарович – перший володар об'єднаного Галицького князівства. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2006-2007. Вип. 13. С. 90-97.
67. Головка О.Б. Князь Роман Мстиславич і його доба. Нариси історії політичного життя Південної Русі XII – початку XIII століття. Київ : Стилос, 2001. 249 с.
68. Головка О.Б. Корона Данила Галицького: Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя. Київ: ВД “Стилос”, 2006. 575 с.
69. Головка О. Б. Останній похід князя Романа Мстиславича у джерелах та історичній думці. *Український історичний журнал*. 2009. № 4. С. 28-47.
70. Головка О. Б. Парадигма Романа в ідеологічному житті Волині та Галичини XIII ст. *Княжа доба: історія і культура*. Л.: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2007. Вип. 1. С. 59–66.
71. Головка О.Б. Русь у міжнародному житті Європи IX – X ст. Київ : Ін-т історії України НАН України, 1994. 29 с.
72. Головка О. Спішська угода 1214 р. угорського короля Андрія II і краківського князя Лешка Бялого та її наслідки. *Україна в Центрально-Східній Європі*. 2013. № 12. С. 127-147.
73. Головка О. Б. Ярослав Осмомисл в політичному житті Русі другої половини XII ст. (до питання про оцінку діяльності галицького князя) / Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України. Галич, 2008, С. 19–25.
74. Горєлов М.Є., Моця О.П., Рафальський О.О. Цивілізаційна історія України. (Нариси). Київ : ТОВ УВПК "ЕксОб", 2006. 632 с.

75. Грабовецький В. В. Галич – столиця Ростиславовичів і Романовичів у міжнародних взаєминах XII–XIII ст. *Галич і Галицька земля*: зб. наук. праць / Відп. ред. П. П. Толочко. Київ, Галич: ІА НАНУ; НЗ «Давній Галич», 1998. С. 43–83.
76. Грабовецький В. Нариси історії Прикарпаття. Т.1. Івано-Франківськ, 1992. 201 с.
77. Гребельник О. П. Розвиток митної справи за часів Київської Русі. *Митна безпека*: науковий журнал. 2017. № 1. С. 26-33.
78. Греков Б. Золотая Орда и её падение / Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Москва: Книга по требованию, 2012. 507 с.
79. Грицак П. Галицько-Волинська держава. Нью-Йорк : НТШ, 1958. 174 с.
80. Грушевський М. С. Історія української літератури: В 6 т. 9 кн. Т. 2. / Упоряд. В. В. Яременко; Приміт. С. К. Росовецького. Київ : Либідь, 1993. 264 с.; Т. 3. / Упоряд. В. В. Яременко; Приміт. С. К. Росовецького. Київ : Либідь, 1993. 285 с.
81. Грушевський М. С. Галицьке боярство XII–XIII в. / Твори: у 50 т. / М. С. Грушевський; редкол.: П. Сохань (голов. ред.), І. Гирич та ін. Львів: Видавництво "Світ". 2004. Т. 6. С. 435–451.
82. Грушевський М.С. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя. Київ : Наук. думка, 1991. 560 с.
83. Грушевський М. Хронологія подій Галицько-волинського літопису. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 1901. Т. 41. С. 1-72.
84. Гуржій І. Об'єднувач галицько-волинських земель. *Україна в Центральній Східній Європі: з найдавніших часів до кінця XVIII ст.* / Відп. ред. В. А. Смолій. К.: Ін-т історії України НАН України, 2002. Вип. 2. С. 392-416.
85. Давня історія України: в 3-х томах. Голова ред. кол. П.П. Толочко. Київ : Наукова думка. Том 1: Первісне суспільство / Відповід. ред. В.Н. Станко. 1997. 560 с.
86. Давня історія України: в 3-х томах / Голова ред. кол. П.П. Толочко. Київ : Наукова думка. Том 2: Скіфо-антична доба / відп. ред. С.Д. Крижицький. 1998. 496 с.
87. Давня історія України: в 3-х томах [Текст] / голова ред. кол. П.П. Толочко. Том 3 : Слов'яно - руська доба / Ю. С. Асеев [та ін.]; ред. П. П. Толочко. Київ, 2000. 695 с.
88. Ждан М. Україна під пануванням Золотої Орди. *Український історик*. 1970. № 1-3. С. 82-94.
89. Ждан М. Україна під пануванням Золотої Орди. *Український історик*. 1970. Ч. 4 (28). С. 61-66.
90. Жолоб Г., Коваль І., Стасюк А. Ярослав Пастернак - дослідник "Галицької Трої". Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2018. 287 с.
91. Залізник Л. Від склавинів до української нації. Київ : 2004. 256 с.
92. Залізник Л. Нариси стародавньої історії України. Київ : Абрис, 1994. 255 с.
93. Залізник Л. Первісна історія України. Київ, 1999. 264 с.
94. Залізник Л.Л. Археологія України. Київ: Либідь, 2005.

95. Зубар В. М. Деякі питання історії Північного Причорномор'я наприкінці II на початку III ст. *Український історичний журнал*. 1996. № 4.
96. Економічна історія України : Історико-економічне дослідження: в 2 т. / [ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Геєць та ін.; відп. ред. В. А. Смолій; авт. кол.: Т. А. Балабушевич, В. Д. Баран, В. К. Баран та ін.]. НАН України. Інститут історії України. К.: Ніка-Центр, 2011. Т. 1. 696 с.
97. Енциклопедія трипільської цивілізації: в 2 т. Т.1 / Бурдо Н. Б., Відейко М. Ю., Дергачов В. О. та ін. К., 2004. 703 с.; Т. 2 / Балабіна В. І., Белановська Т. Д., Бобровський Т. А. та ін. 2004. 654 с.
98. Сльников М. Золотоординські часи на українських землях. Київ: Наш час, 2008. 174 с.
99. Ісаєвич Я. Д. Галицько-Волинська держава: короткий нарис історії галицько-волинських земель в кінці XI–XIV ст. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1999. 39 с.
100. Історія державної служби в Україні. У п'яти томах. Том 3. Документи і матеріали V ст. до н.е. – 1774 р./ Керівник колективу упорядників Г.Боряк. Київ, 2009.
101. Історія України в особах, IX–XVIII ст. / авт. кол.: В. Замлинський (керівник), І. Войцехівська, Н. Герасименко, О. Гуржій, І. Діптан, С. Єсельчик, А. Іваненко, М. Котляр, М. Палієнко, В. Панашенко, В. Пащенко, Н. Пономаренко, О. Путро, В. Ревегук, П. Сас, Г. Сергієнко, В. Смолій, В. Щербак, Н. Яковенко, Б. Яремченко. Київ: Вид-во Україна, 1993. 396 с.
102. Історія України: Документи. Матеріали. Посібник / уклад., комент. В. Ю. Короля. Київ, 2001. 448 с.
103. Історія України / керівник авт. кол. Ю. Зайцев. Вид. 2-ге, зі змінами. Львів: Світ, 1998. 488 с.
104. Історія української культури : у п'яти томах. Т. 1. Історія культури давнього населення України / Ред. В. А. Смолій. Київ : Наук. думка, 2000. 1136 с.; Т. 2. Українська культура XIII - першої половини XVII століття / Ред. В. А. Смолій. Київ : Наук. думка, 2001. 848 с.
105. Іщенко О. С. Візантійська спадщина Володимира Мономаха в історичній пам'яті *Український історичний журнал*. 2016. № 1. С. 21.
106. Іщенко О. С. Володимир Мономах в українській історичній пам'яті. *Український історичний журнал*. 2015. № 1. С. 11.
107. Качковський Л. Похід Аскольда і Діра на Царгород. *Пам'ять століть*. 1996. № 2. С. 122 – 134.
108. Кісь Я.П. Етногенез слов'ян. Львів, 1986.
109. Коваленко В. Чернігів і Галич у XII–XIII ст. *Галичина та Волинь у добу середньовіччя. Історичні та культурологічні студії*. Вип. 3. Львів, 2001. С.154-165.
110. Коваль І. Вітольд Ауліх та археологічні студії княжого Галича. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2016. 280 с.
111. Коротке зведення писемних джерел про слов'ян (I – поч. II тис. н. е.). Давня історія України. Київ : 1995. Кн. 2. С. 198–205.

112. Котляр М.Ф. Галицько-Волинське князівство (до 800-ліття утворення). *Український історичний журнал*. 2000. № 1. С. 21-32.
113. Котляр МС. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. Київ : Наукова думка, 1971. 176 с.
114. Котляр М. Давньоруська державність: до і після Любеча. *Український історичний журнал*. 1997. № 4. С.19-28.
115. Котляр М. Давньоруська держава кінця XI-початку XIII ст.: від усобиць до стабілізації. *Український історичний журнал*. 1997. № 2. С.18-28.
116. Котляр М.Ф. Данило Галицький. Київ : Наукова думка, 1979. 185 с.
117. Котляр М.Ф. Дипломатія галицьких і волинських князівств XII-XIII ст. *Київська старовина*. 2000. № 4. С. 3-14; №5. С.3-12.
118. Котляр М.Ф. Дипломатичні відносини між двома осередками влади в Давньоруській державі (70-90-ті рр. XII ст.). *Український історичний журнал*. 2003. № 1. С. 23-36.
119. Котляр М.Ф. Дипломатія галицьких і волинських князівств XII-XIII ст. *Київська старовина*. 2000. № 4. С. 3-14; №5. С.3-12.
120. Котляр М.Ф. Духовний світ літописання / НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України НАН України, 2011. 338 с.
121. Котляр М. Засади і методика створення коментованого видання Галицько-Волинського літопису. *Український історичний журнал*. 2004. № 2. С. 94-104.
122. Котляр М. З історії боярського землеволодіння на Русі XII–XIII ст. *Україна в Центрально-Східній Європі* / Ред. кол.: В. Смолій (відп. ред.), В. Станіславський (заст. відп. ред.), Т. Чухліб (заст. відп. ред.), В. Кононенко (відп. секр.), В. Матях, Б. Черкас. НАН України. Інститут історії України; Український національний комітет з вивчення країн Центральної і Південно-Східної Європи. Вип. 12–13. Київ : Інститут історії України, 2013. С. 96-110.
123. Котляр М. Еволюція суспільного життя Київської Русі (до середини XII ст.). *Український історичний журнал*. 2015. № 3. С. 21-36.
124. Котляр М. Ф. Історія давньоруської державності. Київ : Київський славістичний ун-т, 2002. 234 с.
125. Котляр М. Історія України в особах: Давньоруська держава. Київ: Україна, 1996. 239 с.
126. Котляр М. Київська Русь-перша українська держава. *Політика України*. 1997. № 3. С.42-48.
127. Котляр М. Ф. Київський літопис XII століття. Історичне дослідження. Київ : Інститут історії України НАН України, 2009. 316 с.
128. Котляр М. Ф., В. М. Ричка. Княжий двір Південної Русі X-XIII ст. / НАН України. Інститут історії України. Київ : Наукова думка, 2008. 357 с.
129. Котляр М. Княгиня Ольга у давньоруській фольклорній традиції. *Український історичний журнал*. 2010. № 5. С. 191- 202.
130. Котляр М. Київська Русь-перша українська держава. *Політика України*. 1997. № 3. С.42-48.
131. Котляр М. Найдавніша повість про Данила в Галицько-Волинському літописі. *Київська старовина*. 1992. № 1. С.74-80.

132. Котляр М. Ф. Русь язичницька: Біля витоків східнослов'янської цивілізації. Київ: Заповіт, 1995. 288 с.
133. Котляр М.Ф. Рюриковичі в Галичині й на Волині. *Український історичний журнал*. 2008. № 3. С. 30-45.
134. Котляр М. Феномен удільної роздробленості Русі (повернення до проблеми). *Український історичний журнал*. 2013. № 2. С. 24-37.
135. Кралюк П. М. Роман Мстиславович, князь Волинський і Галицький: іст.-біогр. нарис. Луцьк: Надстир'я, 1999. 76 с.
136. Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство: 2-ге вид. зі змінами і доповненнями. Л.: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1999. 220 с.
137. Крип'якевич І. Історія української культури. Київ: Либідь, 1994. 656 с.
138. Курінний М. Переяславська земля у X-першій третині XIII ст. *Український історичний журнал*. 1981. № 7. С. 72-82.
139. Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV ст. Дослідження. Тексти. Львів, 2004. 1285 с.
140. Кушинська А. Елементи звичаєвого права в “Руській правді”. *Історія України*. 1999. № 38. С. 5-6.
141. Літопис Руський. За Іпатським списком. Переклад Л.С.Махновця. Київ: Дніпро, 1989. 590 с.
142. Лебедева Ю. О. Термін “Русь” та його тлумачення вченими державницької школи української історіографії. *Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України*. 2013. № 4. С. 90-97.
143. Мозолевський Б. Скіфський степ. Київ : Наукова думка , 1983. 200 с.
144. Моця О.П. Київська Русь і країни Європи: характерні риси слов'янської державності, рівні міжнародних відносин та напрями контактів. *Український історичний журнал*. 2007. № 1. С. 4-19.
145. Мурзін В. Населення України у передскіфські часи (кіммерійці). *Історія України*. 2000. № 2. С.3-6.
146. Нагірний В. “Начало княжения великаго князя Романа”: до питання про час утвердження Романа Мстиславича в Галичі/ *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2011. Вип. 20. С. 511-521.
147. Нидерле Л. Славянские древности. Москва, 1956. 592 с.
148. Охріменко Г. Історичні процеси за доби бронзи на Західній Волині. Археологічні дослідження Львівського університету. Вип.13. Львів, 2010. С.137-147.
149. Павленко С. Князь Михайло Чернігівський та його виклик орді. Чернігів, 1996. 85 с.
150. Павленко Ю.В. Передісторія давніх русів у світовому контексті. / Ю.В.Павленко. Київ : Фенікс, 1994. 400 с.
151. Пачкова С.П. Господарство східнослов'янських племен на рубежі н.е. Київ, 1974. 132 с.
152. Пастернак Я. Ранні слов'яни в історичних, археологічних та лінгвістичних дослідженнях. Нью-Йорк – Париж – Мюнхен, 1975.

153. Пеленський Й. Галич в історії середньовічного мистецтва на основі археологічних досліджень і архівних джерел. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2018. 319 с.
154. Петрик А. Боярські політичні угруповання та їх роль у процесі становлення Галицько-Волинської держави. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип. IV. Дрогобич: Вимір, 2000. С.60-64.
155. Петрик А. Ідеологія галицького боярства та її вплив на трансформацію Галицько-Волинської держави. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип. VIII. Дрогобич, 2004. С.46-58.
156. Петров В.П. Етногенез слов'ян. К., 1972. 214 с.
157. Плахонін А. Друга волинська криза (1097-1100 роки). *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*. 2006. Вип. 6. С. 177-213.
158. Плахонін А. Перша волинська криза (1084-1087 рр.). *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*. 2003. Вип. 3. С. 49-68.
159. Плахонін А.Г. Східна Волинь у зовнішній політиці Давньоруської держави (X - перша половина XI ст.). *Український історичний журнал*. 2000. № 4. С. 127-143.
160. Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком) / переклад з давньоруської Рибалка І. Історія України. Частина 1: Від найдавніших часів до кінця XVIII століття: підручник для історичних факультетів вищих навч. закладів. Харків : Основа, 1994. 448 с.
161. Попович М. Нарис історії культури України. Київ : АртЕк, 1998. 728 с.
162. "Правда Руська" Ярослава Мудрого: початок вітчизняного законодавства: навч. посіб. / уклад.: Г.Г.Демиденко, В.М.Єрмолаєв; вступ. сл. В.Я.Тація. 2-ге вид., змін. та допов. Харків: Право, 2017. 392 с.
163. Пріцак О. Коли і ким було написано "Слово о полку Ігоревім". Київ : Обереги, 2007. 360 с.
164. Пріцак О. Походження Русі. Стародавні скандинавські саги і Стара Скандинавія / відп. ред. О. Мишанич; ред. кол.: О. Пріцак (голова), О. Мишанич (заступник), Я. Ісаєвич, І. Шевченко. Інститут сходознавства ім. А. Кримського НАН України. Т. II. Київ : Обереги, 2003. 1306 с.
165. Рибалка І. Історія України. Частина 1: Від найдавніших часів до кінця XVIII століття: підручник для історичних факультетів вищих навч. закладів. Харків : Основа, 1994. 448 с.
166. Рыбаков Б. Геродотова Скифия: историко-географический анализ. Москва : Наука, 1979. 242 с.
167. Рыбаков Б. Мир истории. Москва, 1984. 351 с.
168. Рыбаков Б. Ремесло Древней Руси. Москва, 1948. 803 с.
169. Рыбаков Б.А. Язычество древних славян. Москва, 2001. 537 с.
170. Ричка В.М. З історії формування державної території Давньої Русі (IX – перша третина XII ст.). *Український історичний журнал*. 1988. № 9. С.82 – 91.
171. Ричка В. М. "Вся королівська рать" (Влада Київської Русі). Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. 180 с.

172. Ричка В. М. “Київ – Другий Єрусалим”: з історії політичної думки та ідеології середньовічної Русі. Київ : Інститут історії України НАН України, 2005. 243 с.
173. Ричка В.М. Київська Русь – проблеми, пошуки, інтерпретації. *Український історичний журнал*. 2001. № 2.
174. Ричка В. Княгиня Ольга. Київ : Альтернативи, 2004. 365 с.
175. Ричка В. М. Лицар Духу: Володимир Великий в історії та пам’яті. Київ : Інститут історії України, 2015. 132 с.
176. Ричка В. М. Святий рівноапостольний князь Володимир Святий в історичній пам’яті. НАН України. Інститут історії України. Центр досліджень з історії Київської Русі. Київ : Видавничий дім “Скіф», 2012. 208 с.
177. Ричка В. М. Спадщина Володимира Мономаха. *Український історичний журнал*. 2013. № 3. С. 98 – 112.
178. Ричка В. М. Церква Київської Русі: Соціальний та етнокультурний аспект. Київ: Інститут історії України НАН України, 1997. 206 с.
179. Сахаров А. Дипломатия Древней Руси (IX – первая половина X в.). Москва : Наука, 1980. 358 с.
180. Сегеда С. У пошуках предків. Антропологія та етнічна історія України. Київ: Наш час, 2012. 430 с.
181. Семчишин М. Тисяча років української культури. Історичний огляд культурного процесу. 2-ге вид. Київ: Друга рука, 1993. 550 с.
182. Сидоренко О. Ф. Українські землі у міжнародній торгівлі (IX – середина XVII ст.). Київ : Наукова думка, 1992. 229 с.
183. Скифы и Сарматы / под ред. А. И. Тереножкина. Київ, 1997. 231 с.
184. Скифские древности. / под. Ред. Е. В. Черненко. Київ, 1973. 277 с.
185. Смолій В., Ричка В. Київська Русь: становлення та шляхи історичного розвитку. *Історія України*. 1997. № 8,9,10.
186. Телегін Д.Я. Середньостогівська культура епохи міді. Київ : Наукова думка, 1973. 172 с.
187. Тереножкин А.И. Киммерийцы. Київ, 1976. 220 с.
188. Тереножкин А. Передскифский период на Днепровском Правобережье. Київ, 1961. 237 с.
189. Ткачук Т. М. Знакова система Трипільської культури. *Археологія*. 1993. № 3.
190. Толочко П.П. Від Русі до України: вибрані науково-популярні, критичні та публіцистичні праці. Київ : Абрис, 1997. 398 с.
191. Толочко П. Володимир Святий, Ярослав Мудрий. Київ : АртЕк, 1996. 216 с.
192. Томенчук Б. П. Археологія некрополів Галича і Галицької землі. Одержавлення. Християнізація. Івано-Франківськ, 2006.
193. Томенчук Б. Давній Галич в історії церкви (XII – поч. XVII ст.). Вісник Прикарпатського університету. Історія. Івано-Франківськ, 2000. Вип. 3. С. 3–12.
194. Україна крізь віки : в 15 т. / ред. В. А. Смолій; НАН України, Ін-т археол. України, Ін-т історії України. Київ : Альтернативи, 1998 – 2000. Т.1. На світанку історії / К.Бунатян, В.Мурзін, О.Симоненко. Київ, 1998. 336 с.

195. Україна крізь віки : в 15 т. / ред. В. А. Смолій; НАН України, Ін-т археол. України, Ін-т історії України. Київ : Альтернативи, 1998 – 2000. Т.2.: Античні держави Північного Причорномор'я / Крижицький С., Зубар В., Русяєва А. Київ, 1998. 352 с.
196. Україна крізь віки : в 15 т. / ред. В. А. Смолій; НАН України, Ін-т археол. України, Ін-т історії України. Київ : Альтернативи, 1998 – 2000. Т.3: Давні слов'яни / Баран В.Д. Київ : Альтернативи, 1998. 333 с.
197. Україна крізь віки : в 15 т. / ред. В. А. Смолій; НАН України, Ін-т археол. України, Ін-т історії України. Київ : Альтернативи, 1998 – 2000. Том 4 : Київська Русь / Толочко О.П., Толочко О.П. Київ : Альтернативи, 1998. 352 с.
198. Україна крізь віки : в 15 т. / ред. В. А. Смолій; НАН України, Ін-т археол. України, Ін-т історії України. Київ : Альтернативи, 1998 - 2000. Том 5 : Галицько-Волинська Русь / Котляр М. Київ : Альтернативи, 1998. 335 с.
199. Федака С.Д. Політична історія України-Русі доби трансформації імперії Рюриковичів (ХІІ століття). Ужгород, держ. ун-т. Ужгород: Вид-во В.Падяка, 2000. 340 с.
200. Фіголь М. Мистецтво стародавнього Галича / Михайло Фіголь ; ред., упоряд. іл. Ю. Іванченко. Київ: Мистецтво, 1997. 222 с.
201. Черняхов І. Кіммерійці. Міфи, історія, археологія. Історія України. 1997. № 23. С.6-7.
202. Чмихов М.О., Кравченко Н.М., Черняков І.Т. Археологія та стародавня історія України. Курс лекцій / М.О.Чмихов, Н.М.Кравченко, І.Т.Черняков. Київ : Либідь, 1992. 376 с.
203. Чугаєва І. К. Чернігівське літописання ХІ-ХІІІ ст.: історіографічний міф чи історичне джерело? монографія / І.К.Чугаєва; відп. ред. В.О.Дятлов. Чернігів: ПАТ «ПВК «Десна», 2018. 336 с.
204. Шейко В.М., Тишевська Л.Г. Історія української культури: Навч. посібник / Наук. ред. В. М. Шейко. Київ : Кондор, 2006. 264 с.
205. Шмаглій М. М. Великі трипільські поселення і проблема ранніх форм урбанізації. Київ, 2001. 129 с.
206. Шмаглій М.М., Відейко М.Ю. Трипільські протоміста. Археологія. 1993 №3.
207. Ідербаківський В. Формація української нації. Нарис праісторії України. Нью-Йорк, 1958.
208. Юшков С. В. Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі / АН України, Ін-т історії України, Археограф, комісія. Відп. ред. В. А. Смолій. Київ : Наук, думка, 1992. 352 с.
209. Яценко Б. «Слово о полку Ігоревім» та його доба. Київ : вид-во ім. О.Теліги “Веселка”, 2000. 256 с.
210. Яценко Б. “Слово о полку Ігоревім” як історичне джерело. Київ : Просвіта, 2006. 509 с.

ДЖЕРЕЛЬНІ СВІДЧЕННЯ

Прокопій Кесарійський про державу, культуру, вірування, звичаї та побут східних слов'ян (VI ст. н. е.)

Ці народи, слов'яни й анти, не підлягають одній людині, а з давніх-давен живуть у демократії; тому про все, що для них корисне чи шкідливе, вони міркують спільно. І майже в усьому іншому обидва варварські народи здавна живуть однаково. Єдиного бога, громовержця, визнають вони владикою всього світу і в жертву йому приносять биків і всякого роду священних тварин. Долі вони зовсім не знають і не приписують їй ніякого впливу на людей. Коли їм загрожує смерть, під час хвороби чи на війні, вони дають обітницю, що, коли врятується від смерті, то негайно принесуть за врятування життя жертву богу, – і коли небезпека минула, приносять жертву і вважають, що цим купили своє врятування. Поклоняються також рікам і німфам, і іншим божествам, і всім їм приносять жертви; під час цих жертвоприношень ворожать. Живуть вони в убогих хатинах, далеко розташованих одна від одної, і часто міняють місця проживання. Вирушаючи на війну, багато хто з них іде на ворога піший, тримаючи в руках невеликий щит і дротики; панцерів вони не носять; деякі виходять у бій без хітона і без трибонія [без верхнього і спіднього одягу], в самих коротких штанах, і б'ються в шароварах, що закривають лише частину тіла. У тих і других варварів одна мова, проста і варварська; не відрізняються вони одні від одних і зовнішнім виглядом. Усі ці люди високі на зріст і надзвичайно сильні. Колір обличчя в них не зовсім білий, волосся не русе і не переходить у чорне, а рудувате і, до того ж – в усіх. Подібно до массагетів, і вони живуть бідно і грубо, і так само, як ті, перебувають повсякчас у грязі. Підступства чи лукавства в них зовсім мало, але при всій їх простоті норози в них гунські. І ім'я слов'янам і антам було споконвіку одно; тих і других стародавність називала опорами; думаю, що вони жили розсіяно [розкидані тут і там] і займали великі простори. Більша частина земель за Істром належить їм. [...].

Історія України в документах і матеріалах. Т. I: Київська Русь і феодальні князівства XII-XIII ст. Київ, 1939. С. 30

Візантійський імператор Маврікій про культуру східних слов'ян (VI ст. н. е.)

Племена слов'ян і антив живуть укупі, і життя їх однакове: вони живуть вільно і не дають нікому поневолити себе або підкорити. Їх дуже багато в їх країні, і вони дуже витривалі, зносять легко і спеку, і холод, і дощ, і наготу тіла, і убожество. До тих, хто приходить до них і користується гостинністю, вони ставляться ласкаво і по-приятельському, привітно зустрічають їх і проводжають потім від місця до місця, охороняючи тих, хто потребує цього. Коли буває гостей

яка-небудь шкода з вини хазяїна, через його недбальство, – той, хто йому довірив гостя, здійсмає проти нього війну і вважає своїм священним обов'язком помститись за гостя. Тих, хто перебуває в них у полоні, вони не держать у рабстві безстроково, подібно до інших народів, а обмежують їх рабство певним строком, після чого відпускають їх, якщо вони хочуть, за деяку винагороду в їх землю, або ж дозволяють їм оселитися з ними, але вже як вільним людям і друзям. Цим вони здобувають їх любов. Є в них і безліч усяких плодів, складених купами, і найбільше – проса.

Жінки їх розумніші, ніж це властиво людській природі: багато хто з них визнають смерть чоловіків немов кінцем власного життя і самі добровільно дають задушити себе, не вважаючи за життя перебування у вдівстві. В лісах і на болотах, посеред рік і стоячих озер живуть вони, неприступні стороннім; у житлах своїх улаштовують вони багато виходів, щоб можна було врятуватись у разі небезпеки, а небезпека, як це й природно, їм звідусіль загрожує. Все необхідне їм для життя закопують вони в землю, в потайних місцях, ховаючи від очей усе, що тільки здобувають, і життя ведуть прямо розбійницьке. Ворогів люблять вони підстерегти в лісовій гущавині, в ущелинах і на кручах; користуються в достатній мірі засідками, нападами зненацька і хитрощами, і вночі і вдень винаходячи всякі способи боротьби. Краще за будь-кого вміють вони переправлятися через ріки і можуть довго залишатись у воді. В разі небезпеки вони покидають свої житла і поринають у глибини води, тримаючи в роті довгі, порожнисті всередині стебла очерету, приготовлені саме для цієї мети; лежачи навзпак у глибині річки, вони виставляють кінці очеретини назовні і дихають крізь них. В такому положенні вони багато годин можуть залишатися у воді, так що ніхто їх там і не помітить. Якщо навіть трапиться, що кінці очерету буде видно зовні, то люди, які не знають, у чому справа, подумають, що то очерет росте в воді. Але хто знає про цей спосіб, тому не трудно догадатися, і тоді він може проткнути їм рот очеретиною або ж висмикнути її з води, так що нічим буде дихати і доведеться вилізати назовні. Всі чоловіки озброєні в них невеликими дротинками, по два на кожного, а в декого, крім того, чудові щити, тільки занадто важкі, які утруднюють рух.

Є в них і дерев'яні луки і стріли, намазані отрутою; ця отрута діє сильно, і врятуватись від неї можна, лише прийнявши вчасно яку-небудь протиотруту або якийсь інший засіб, відомий знаючим лікарям; або ж треба вирізати уражене отрутою місце, щоб вона не поширилась по всьому тілу. В них нема спільної влади, вони завжди ворогують одні з одними і в бою не знають правильного строю, але намагаються битися в бойовому порядку, і так само не люблять показуватися на рівних, відкритих звідусіль місцях. Коли трапиться їм зважитися на рукопашний бій, вони гуртом здійсмають крик і повільно просуваються вперед; якщо противник почне відступати перед їх криком, то наступають сильніше; якщо ж ні, – повертають назад, не намагаючись випробувати силу ворога в рукопашній, і ховаються в лісі, де в них є надійний захист; отак вони примушують ворога битися в тісних місцях. Часто, несучи з собою здобич, вони кидають її при найменшій тривозі і втікають у лісові хащі; потім, коли вороги

оточують здобич, вони знов на них нападають і завдають їм шкоди. Так майстерно вони заманюють ворогів. Вони надзвичайно віроломні і невірні, коли йдеться про додержання договорів, але поступаються більше перед страхом, ніж перед дарами. Часто розходяться в думках і не можуть домовитися до спільного рішення; якщо й вирішають що-небудь спільно, негайно ж порушують ухвалене рішення, бо всі додержуються протилежних думок і ніхто не хоче поступитися іншому. Нападати на них слід більше взимку, коли дерева безлисті і [вороги] не можуть легко ховатись, а на снігу залишаються їхні сліди.

Зимою і сім'ї їх бідують, і вони самі беззахисні, і річки замерзають, а це полегшує переправу [...] Остерігатися якомога, щоб не ходити на них вузькими, непрохідними місцями, під час літньої спеки, коли вороги збираються великими юрбами, – перше ніж вигнати їх кіннотою або піхотою [...] Через те, що в них буває багато чвар, доречно декотрих з них притягти до себе словами або дарами, – особливо тих, що живуть ближче до кордону, і вести боротьбу з рештою, не допускаючи, щоб вони всі з'єдналися і підкорилися спільній владі.

Втікачів, що з'являються від них, треба остерігатися і пильно стежити за ними. І ті з них, котрі самі, з часом, стали римлянами і забули про свою землю, все ж виявляються співчуваючими ворогові. Але хто із них зберігає вірність, тим треба робити добро; коли почнуть шкодити, слід їх карати [...] Багатств, які виявляються в сусідніх країнах, не слід знищувати без потреби, а треба постаратися доставити їх на в'ючних тваринах і на суднах у власну країну; їх ріки впадають у Дунай, і можна влаштувати доставку водою [...] Землі слов'ян і антів лежать уздовж ріки, поряд одні за одними; вони суміжні одна з одною, і нема між ними порожнього місця, про яке варто було б говорити. Близько від них ліси, болота і порослі очеретом місця; тут їм легко влаштувати заставу, коло самого кордону, і сховати тут же свої загони, а решта воїнів, зібравшись у сусідньому лісі, будуть стежити звідти за їх рухами і допоможуть їм вигнати ворога з лісу. Їх молоді люди можуть зненацька напасти на наших воїнів. При таких умовах неможливо буде завдати їм шкоди [...] Розпочинаючи проти них походи, не треба щадити ворогів, здатних учинити опір, а всіх зустрічних убивати і не баритися з тими, хто найбільше чинить опір, не гаяти часу [...]

Історія України в документах і матеріалах. Т. І: Київська Русь і феодалні князівства XII–XIII ст. Київ, 1939. С. 31-32.

Літопис про розселення слов'ян (VI ст. н. е)

По мнозех же времянех сели суть Словени по Дунаеви, где єсть ныне Угорьска земля и Болгарьска. [И] от тех Словен разидошася по земле и прозвашася именыи своими, где седше на котором месте; яко пришедше седоша на реце имянем Марава, и прозвашася Морава, а друзии Чеси нарекошася; а се ти же Словени: Хорвате Белии, и Серебь и Хорутане. Волхом бо нашедшем на Словени на Дунайския, [и] седшем в них и насилящем им, Словени же ови пришедше седоша на Висле, и прозвашася Ляхове, а от тех Ляхов прозвашася Поляне, Ляхове друзии Лутичи, ини Мазовшане, ини Поморяне. Такожє и ти

Словене пришедше и седоша по Днепру и нарекошася Поляне, а друзии Древляне, зане седоша в лесех; а друзии седоша межю Припетью и Двиною и нарекошася Дреговичи; [инии седоша на Двине и нарекошася Полочане], речьки ради, яже втечеть в Двину, имянем Полота, от сея прозвашася Полочане. Словени же седоша около озера Илмера, [и] прозвашася своим имянем, и сделаша град и нарекоша и Новгород; а друзии седоша по Десне, и по Семи и по Суле, и нарекошася Север.

[И] тако разидеся Словеньский язык, темже и грамота прозвася Словеньская. Поляном же жившим особе по горам сим, бе путь из Варяг в Греки и из Грек по Днепру, и верх Днепра волок до Ловоти [и] по Ловоти внити в Ильмерь озеро великое, из негоже озера потечеть Волхов и втечеть в озеро великое Нево, [и] того озера внидеть устье в море Варяжское, и по тому морю ити до Рима, а от Рима прити по тому же морю ко Царюгороду, а от Царягорода прити в Понт море, в неже втечеть Днепр река. Днепр бо потече из Волковьскаго леса, и потечеть на поддне, а Двина из того же леса потечеть, а идеть на полунощье и внидеть в море Варяжское; ис того же леса потече Волга на восток, и втечеть семюдесят жерел в море Хвалисьское.

Темже и из Руси можеть ити [по Волзе] в Болгари и в Хвалисм, [и] на восток дойти в жребий Симов, а по Двине в Варяги, из Варяг до Рима, от Рима [же и] до племени Хамова. А Днепр втечеть в Понетское море жерелом, еже море словеть Руское [...] Словеньску же языку, якоже рекохом, живуцю на Дунай, придоша от Скуф, рекше от Козар, рекомии Болгаре [и] седоша по Дунаеви, [и] населници Словеном быша. Посемь придоша Угри Белии, [и] наследиша землю Словеньску; си бо угри почаша быти при Ираклии цари, иже находиша на Хоздроя, царя Перьскаго.

В си же времяна бнша и Обри, [иже] ходиша на Ираклия царя и мало его не яша. Си же Обри воеваху на Слевенех, и примучиша Дулебн, суцая словеньї, и насилье творяху женам Дулебьским: аще поехати будяше Обрину, не дадыша впрячи коня ни вола, но воляше впрячи 3 ли, 4 ли, 5 ли жен в телегу и повести Обрена, [и] тако мучаху Дулебн. Быша бо Обре телом велици и умошь горди, и Бог потреби я, [и] помроша вси, и не остася ни един Обрин, [и] естъ притча в Руси и до сего дне: погибоша аки Обре; их же несть племени ни наследка. По сих же придоша Печенези; паки идоша Угри Чернии мимо Киев, послеже при Олзе. Поляном же, живуцимь особе, якоже рекохом, суцим от рода Словеньска, и нарекошася Поляне, а Деревляне от Словен же, и нарекошася Древляне; Радимичи бо и Вятичи от Ляхов. Бяста бо 2 брата в Лясах, Радим, а другий Вятко, и пришедша седоста Радим на Сжю, [и] прозвашася Радимичи, а Вятко седе с родом своим по Оце, от негоже прозвашася Вятичи. И живяху в мире Поляне, и Деревляне, [и] Север, и Радимичи, Вятичи и Хорвате. Дулеби живяху по Бугу, где ннне Велмняне, а Улучи и Тиверьци седяху по Днестру, приседяху к Дунаеви. Бе множество их; седяху бо по Днестру оли до моря, [и] суть гради их и до сего дне, да то ся зваху от Грек Великая Скуфь. [...]

Історія України в документах і матеріалах. Т. І: Київська Русь і феодалні князівства XII–XIII ст. Київ, 1939. С. 27-29

Літопис про спосіб життя та звичаї слов'ян (VI ст. н. е) [...]

Имяху бо обычаи свои, и закон отець своих и преданья, каждо свой нрав. Поляне бо своих отець обычай ймутъ кроток и тих, и стыденье к снохам своим и к сестрам, к матерем и к родителем своим, к свекровем и к деверем велико стыденье имеху, брачнмй обычай имяху: не хожаше зять по невесту, но привожаху вечер, а завтра приношаху по ней что владуче.

А Древляне живяху звериньским образом, живуще скотьски: убиваху друг друга, ядыху все нечисто, и брака у них не бываше, но умнкиваху у воды девица. И Радимичи, и Вятичи и Север один обычай имяху: живяху в лесех, якоже [и] всякий зверь, ядуще все нечисто, [и] срамословье в них пред отци и пред снохами, [и] браци не бнваху в них, но игрища межю сельї, схожахуся на игрища, на плясанье и на вся бесовская игрища, и ту умыкаху женї себе, с неюже кто свещашеся; имяху же по две и по три женї. [И] аще кто умряше, творяху тризну над ним, и по семь творяху кладу велику, и вложашуть и на кладу, мертвеца сожъжаху, и посемь собравше кости вложашу в судину малу, и поставляху на столпе на путех, еже творять Вятичи и ныне. Си же творяху обычая Кривичи [и] прочии поганин, не введуще закона божия, но творяще сами себе закон [...]

По сих же летех, по смерти братья сея быша обидимы Древлями [и] инеми околними, и наидоша я Козаре, сидящая на горах сих в лесех, и реша Козари: «платите нам дань». Сдумавше [же] Поляне и вдаша от дыма мечь, и несоша Козари ко князю своему и к старейшинам [своим], и реша им: «се, налезохом дань нову». Они же реша им: «откуда?» Они же реша: «в лесе на горах над рекою Днепрскою». Они же реша: «что суть вдали?» Они же показаша мечь. [И] реша старци Козарьстии: «не добра дань княже! мы ся доискахом оружием одиною стороною [остромь], рекше саблями, а сих оружие обоюду остро, рекше мечь; си ймутъ имати дань на нас и на инех странах». Се же сбысться все; не от своея воля рекоша, но от божья повеленья. Яко [и] при Фаравоне, цари Еюпетьстемь, егда приведоша Моисея пред Фаравона, и реша старейшина Фараоня: сей хочет смирить область Еюпетьскую, якоже и бнсть: погибоша Еюптане от Моисея, а первое быша работающе им; тако и си владеша, а послеже самими владеють; якоже [и] бысть, владеють [бо] Козары Руськнии [князи и] до днешняго дне.

Історія України в документах і матеріалах. Т. І: Київська Русь і феодальні князівства XII–XIII ст. Київ, 1939. С. 29-30.

Прокопій Кесарійський про антив (друга половина VI ст. н. е.) [...]

Коли про це рознеслося в народі, зійшлися в цій справі майже всі анти і ухвалили цю справу спільно вести, сподіваючись собі великої користі з того, що вони мають в руках воєводу ромейського [себто візантійського] Хілбудія. Бо цими народами – склавинами і антами – не править один муж, але з давніх часів

живуть так, що порядкує громада, і для того всі справи, чи щасливі чи лихі, до громади йдуть. Та можна сказати – і в усіх інших справах однаково ведеться у обох цих варварських народів і це усталилося здавна. Єдиного бога, що блискавки насилає, признають єдиним владикою всіх і жертвують йому корів і всяку худобу.

Не знають долі [фатуму] і зовсім не признають, щоб вона мала якусь силу над людьми, але як хто має перед собою смерть видиму, чи в хворобі, чи на війні, обіцяють вони за життя своє, якщо не пропадуть, жертву богу і, спасшись, жертвують, що обіцяли, і думають, що тією жертвою спасли собі життя. Шанують вони річки, німф і деякі інші божества, жертвують їм усім і з тих жертв ворожать собі. Живуть вони в лихих хатках, селячись далеко один від одного і змінюючи часто кожний своє помешкання. Виступаючи на битву, ідуть здебільшого на ворогів піші, маючи в руках невеликі щити і піки, а нагрудників не одягають.

Деякі не мають ані сорочки, ані плаща, а тільки в коротких сподніх стають битися з ворогами. У обох народів мова одна, проста і варварська. Виглядом вони також не відрізняються між собою; всі вони високі і надзвичайно міцні; тілом і волоссям не дуже білі і не русяві, але не впадають зовсім у чорне, а рудуваті всі. Життя провадять суворе і нецивілізоване, як і магасети, і дуже брудні, як і ті. Але вони зовсім не злі і не підступні і в простоті заховують звичаї уннські [гунські]. І ім'я у склавинів та антів колись було одне: за давніх часів і цих і тих звали спорами, для того, думаю, що заселяють край розкиданими і відокремленими оселями. Для того й займають великий край, бо більшу частину того берега Істру замешкують вони. Тоді анти, зібравшись, як то сказано вже, того чоловіка заставляють признатися перед ними, що він Хілбудій, воєвода ромейський; коли ж він вирікався, грозилися. А поки це в них діялося, імператор Юстиніан прислав послів до цих варварів, просив, щоб вони перейшли до давнього міста, званого Туррис, що лежить по той бік Істру, збудований колись Траяном, імператором римським, і з давніх часів порожній, бо зруйнували його тамошні варвари. Це місто і край окольний, бо належав він спочатку до ромеїв, обіцяв їм подарунки, ласку і багато грошей наперед дати, з тим щоб вони були його союзниками і не давали гуннам нападати на державу Ромейську. Почувши таке, варвари згодилися і обіцяли все те зробити, аби з ними лишив імператор жити Хілбудія, воєводу ромейського, привернувши його гідність, бо запевняли навмисне, що то Хілбудій. [...]

Витоки: від найдавніших часів до першої половини IX ст. Київ, 1995. С. 382-385.

Літопис про княжіння Кия, заснування Києва і держави Київська Русь (друга половина V – перша третина VI ст.)

[...] Коли ж поляни жили особно і володіли родами своїми, – бо й до сих братів існували поляни і жили кожен із родом своїм на своїх місцях, володіючи кожен родом своїм, – то було [між них] три брати: одному ім'я Кий, а другому –

Щек, а третьому – Хорив, і сестра їх – Либідь. І сидів Кий на горі, де нині узвіз Боричів, а Щек сидів на горі, яка нині зветься Щекавицею, а Хорив – на третій горі, од чого й прозвалася вона Хоривицею. Зробили вони городок і на честь брата їх найстаршого назвали його Києвом. І був довкола города ліс [і] бір великий, і ловили вони [тут] звірину. Були ж вони мужами мудрими й тямущими і називалися полянами. Од них ото є поляни в Києві й до сьогодні. Інші ж, не знаючи, говорили, ніби Кий був перевізником, бо тоді коло Києва перевіз був з тої сторони Дніпра. Тому [й] казали: «На перевіз на Київ». Коли б Кий був перевізником, то не ходив би він до Цесарограда. А сей Кий княжив у роду своєму і ходив до цесаря. [...] А коли він вертався назад, [то] прийшов до Дунаю і вподобав місце, і поставив городок невеликий, і хотів [тут] сісти з родом своїм. Та не дали йому ті, що жили поблизу. Так що й донині називають дунайці городище те – Києвець. Кий же повернувся у свій город Київ. Тут він і скончав живоття своє. І два брати його, Щек і Хорив, і сестра їх Либідь тут скончалися. А по сих братах почав рід їхній держати княжіння в полян [...]

Літопис руський. Київ, 1989. С. 4-7.

Георгій Амастридський про напад русів на Візантію (перша половина IX ст.) Гл. 43.

Напали варвари рос – народ, як всі знають, дуже жорстокий і немилосердний, що не має жодного сліду ласки до людей. Подібні до звіра своєю вдачею, нелюдські своїми вчинками, не мають втіхи в тому, що належить людині, а тільки в убивствах. Цей народ погибельний і чином, і іменем, почавши руїну від Пропонтиди і перейшовши далі, дійшов і до вітчизни святого, вирубаючи немилосердно всяку плоть, не жалуючи старих, не проминаючи дітей, поспішав запровадити смерть скільки сили. Руйнуються церкви, святощі поганяються; на їх місці ставляться олтарі [язичеські]. Беззаконні приносяться жертви; таврійське побивання чужинців давнє, що й досі в них живе; смерть дівчат, чоловіків і жінок. Ніхто не помагав, не було кому заступитися. Шанують сіножаті, джерела й дерева. Провидіння вище потурає, може, щоб сповнилася злоба [...]

Витоки: від найдавніших часів до першої половини IX ст. Київ, 1995. С. 385-386.

Літопис про княжіння Олега в Києві і приєднання древлян, сіверян, уличів, радимичів і тиверців до Київської Русі (80-ті рр. IX ст.)

У рік 6391 [883]. Почав Олег воювати проти древлян і, примучивши їх, став із них данину брати по чорній куниці. У рік 6392 [884]. Пішов Олег на сіверян, і побідив сіверян, і наклав на них данину легку. І не велів він їм хозарам данину давати, сказавши: «Я їм противник, і вам нічого давати». У рік 6393 [885]. Послав Олег [послів] до радимичів, питаючи: «Кому ви данину даєте?» Вони ж сказали: «Хозарам». І мовив їм Олег: «Не давайте хозарам, а мені давайте». І дали вони Олегові по шелягу, як ото й хозарам давали. І володів Олег древлянами, полянами, сіверянами, радимичами, а з уличами, тиверцями мав рать.

Літопис про похід київського князя Олега на Візантію (907 р.)

В год 6415. Пошел Олег на греков, оставив Игоря в Киеве; взял же с собой множество варягов и славян, и чуди, и кривичей, и мерю, и древлян, и радимичей, и полян, и северян, и вятичей, и хорватов, и дулебов, и тиверцов, известных как толмачи: зтих всех называли греки «Великая Скифь». И с зтими всеми пошел Олег на конях и на кораблях; и было кораблей числом 2000. И пришел к Царьграду; греки же замкнули Суд, а город затворили.

И вышел Олег на берег, и начал воевать, и много убийств сотворил в окрестностях города грекам; и разбили множество палат, и церкви пожгли. А тех, кого захватили в плен, одних иссекли, других мучили, иных же застрелили, а некоторые побросали в море, и много другого зла сделали русские грекам, как обычно поступают враги. И повелел Олег своим воинам сделать колеса и поставить на них корабли. И с попутным ветром подняли они паруса и пошли со стороны поля к городу. Греки же, увидев зто, испугались и сказали через послов Олегу: «Не губи города, дадим тебе дани, какой захочешь». И остановил Олег воинов, и вынесли ему пищу и вино, но не принял его, так как было оно отравлено. И испугались греки и сказали: «Зто не Олег, но святой Дмитрий, посланный на нас от бога». И приказал Олег дать дани на 2000 кораблей: по 12 гривен на человека, а было в каждом корабле по 40 мужей. И согласились на зто греки, и стали греки просить мира, чтобы не воевал Греческой земли. Олег же, немного отойдя от столиц, начал переговоры о мире с греческими царями Леоном и Александром, послал к ним в столицу Карла, Фарлафа, Вермуда, Рулава и Стемида со словами: «Платите мне дань». И сказали греки: «Что хочешь, дадим тебе».

И приказал Олег дать своим воинам на 2000 кораблей по 12 гривен на уключину, а за тем дать дань для русских городов: прежде всего для Києва, затем для Чернигова, для Переяслава, для Полоцка, для Ростова, для Любеча и для прочих городов: ибо по зтим городам сидят великие князья, подвластные Олегу. «Когда приходят русские, пусть берут месячное на 6 месяцев: хлеба, вина, мяса, рыбы, плодов. И пусть устраивают им баню – сколько захотят. Когда же русские отправятся домой, пусть берут у царя на дорогу еду, якоря, канаты, паруса и что им нужно». И обязались греки, и сказали цари и все бояре: «Если русские явятся не для торговли, то пусть не берут месячное. Да запретит русский князь указом своим, чтобы приходящие сюда русские не творили ущерба в селах и в стране нашей. Прибывающие сюда русские пусть обитают у церкви св. Мамонта и, когда пришлют к ним от нашего государства и перепишут имена их, только тогда пусть возьмут полагающееся им месячное, – сперва пришедшие из Києва, затем из Чернигова и из Переяславля и из других городов.

И пусть входят в город через одни только ворота в сопровождении царского мужа, без оружия, по 50 человек, и торгуют сколько им нужно, не уплачивая никаких сборов». Итак, царь Леон и Александр заключили мир с Олегом, обязались уплачивать дань и ходили ко взаимной присяге: сами целовали крест, а Олег с мужами его водили в клятве по закону русскому,

клялись те своїм оружием и Перуном их богом, и Волосом богом скота, и утвердили міф. И сказал Олег: «Сшейте для Руси из паволок, а славянам полотняныѣ». И бнло так! И повесил щит свой на вратах в знак победы, и пошли от Царьграда. И подняла Русь паруса из паволок, а славяне полотняныѣ, разодрал их ветер. И сказали славяне: «Возьмем свои простыѣ паруса, не дались славянам паруса из паволок». И вернулся Олег в Киев, неся золото и паволоки, и плодн, и вино, и всякое узорочье. И прозвали Олега Вещим, так как били люди язычниками и непросвещенными.

Відома і чута в усіх кінцях землі. Друга половина IX – перша половина XII ст. Київ, 1993. С. 288-289.

Договір про мир і дружбу Русі з греками (912 р.) У рік 6420 [912]

Послав Олег мужів своїх налагодити мир і укласти договір межі Греками і Руссю. І послав він, мовлячи: «Згідно з другою угодою, що відбулась при тих же цесарях, Льві й Олександрові, ми [мужі] від народу руського – [...] послані від Олега, великого князя руського і всіх, що є під рукою його, світлич бояр, до вас, Льва, і Олександра, і Костянтина, великих за волею божою самодержців, цесарів грецьких. Для збереження і на засвідчення дружби, яка од багатьох літ була межі християнами і руссю [...] Глави [угоди], які ми, отже, взяли на себе по божій вірі і дружбі, суть такі: По першому слову замирімося з вами, греки, дружимо один з одним від усієї душі і призволення, а ми не дамо, наскільки наша воля, статися ніякому обману чи злочинові од тих, що перебувають під рукою наших світlich князів, і подбаємо, наскільки [наша] сила, щоб зберегти з вами, греки, на подальші літа і назавжди дружбу немінливу й бездоганну, яку ми засвідчуємо проголошенням і написанням з клятвою.

Так само й ви, греки, бережіте таку ж дружбу, незвабливу й непорушну, до князів світлич наших руських і до всіх [людей], що є під рукою світлого князя нашого, завжди і в усі літа. А про справи щодо злочинів, які можуть статися, урядимося так: [Злочин] нехай настільки явно буде доведений доказами, щоб [судці] мали віру до цих доказів; а коли вони йому [доказові], будуть не йняти віри, нехай не клянеться та сторона, яка прагне, щоб [доказові] не вірили; а коли поклянеться [позивач] по вірі своїй – буде [такою] кара, якою й виявиться провина. Про це: якщо хто уб'є, християнина русин чи християнин русина, нехай умре там, де вчинить убивство. Якщо ж утече той, хто вчинив убивство, [і] якщо є він імушим, то [ту] частину [майна] його, котра його буде по закону, хай візьме родич убитого; але й жона убивці хай має стільки, скільки належить [їй] по закону; якщо ж той, що вчинив убивство і втік, є неімушим, хай буде він під судом, поки не знайдеться, і тоді хай умре. Якщо ж ударить [хто кого] мечем або поб'є яким-небудь знаряддям, то за удар або побої нехай дасть п'ять літр срібла по закону руському; якщо ж той, хто так учинив, буде неімушим, хай дасть, скільки може, і хай зніме із себе [потерпілому] навіть ту саму одежу свою, у якій він ходить, а про решту [суми] нехай поклянеться по своїй вірі, що [ніхто] інший ніяк [не може] допомогти йому; після цього за провину хай [більше] не стягують.

Про це: якщо украде русин що-небудь у християнина чи, навпаки, християнин у русина, і злодій буде спійманий у той час, коли вчинить крадіжку, тим, хто втратив що-небудь, [та] якщо опиратиметься він, крадіжку чинячи, і буде вбитий, хай не карають за смерть [його] ні християни, ні руси, але ще нехай забере своє той, який [це] втратить. А якщо віддасться в руки крадій, нехай буде він узятий тим же, у кого буде украдено, і зв'язаний буде, і оддасть те, що посмів украсти, однак оддасть потрійно. Про це: якщо ж хто, чи русин християнинові, чи християнин русинові, завдаючи муки, вчинить грабіж, або явно насильно візьме що-небудь у другого, хай верне потрійно. Якщо викинутий буде човен вітром великим на чужу землю, і якщо він знайдений буде нами, русами, то якщо хто збереться спорядити човен з добром своїм і відіслати назад у землю Християнську, ми проведемо його крізь усяке небезпечне місце, доки [не] прибуде він у безпечне місце.

Якщо ж такий човен, чи бурею, чи земною переполоною задержаний, не може добратися до своїх місць, то ми, руси, допоможемо гребцям того човна і допровадимо [туди] з куплею їх по-здорову. Якщо це станеться поблизу землі Грецької і якщо приключиться така сама біда човну руському, то ми, [греки], проведемо його в Руську землю; і хай продають [руси] товар того човна; і якщо може [хто] продати що з човна, то ми, [греки], виволочимо їм [товар]. А коли ми, руси, прийдемо в Греки чи для торгівлі, чи з посольством до цесаря вашого, то ми, [греки], пропустимо з честю їх [і] проданий товар човна їхнього. Якщо ж приключиться кому з того човна в ньому убитим бути, або побитим бути нами, русами, або взято [буде з човна] що-небудь, то хай ті, що це вчинили, зазнають названої раніш кари. Про цих: якщо полоняник з обох країн задержується чи русами, чи греками, проданий в ту [їхню] країну, і якщо знайдеться чи русин, чи гречин, що викуплять і вернуть викуплену особу у свою країну, то [хай] візьмуть ті, які [раніш] його, [полоняника], купили, [заплачену] ціну його або [те] візьмуть за нього, що вважається на торзі на [той] день ціною челядина. Так само якщо з війська взятий буде [русин у полон] тими ж греками, то хай же повернеться він у свою країну і [хай] оддана буде [та] ціна його, як уже сказано, що й на торзі.

Коли ж потрібно [цесареві вашому] на війну іти і якщо виникне вам потреба [в людях], а ці, [русичи], захотять віддати честь вашому цесареві, – то коли в будь-який час скільки їх [не] прийде і схочуть вони остатись [на службі] у цесаря вашого своєю волею, – нехай вони будуть [там]. Про полонення русами [тих], які часто прибувають із якої-небудь країни в Русь і яких продають в Християни, а також іще й про полонених християн, які часто з якої-небудь країни прибувають в Русь, – цих [нехай] продають по двадцять золотих, і хай прибудуть вони в Греки. Про це: якщо украдений буде челядин руський, або втече, або насильно проданий буде і жалітися стануть руси, – хай підтвердиться це челядином, [і] нехай заберуть вони його в Русь; також і купці, якщо вони втратили челядина і жаліються, – нехай позивають [через суд] і, знайшовши його, нехай заберуть; якщо ж який-небудь місцевий [житель] не дасть учинити цей розшук, – хай буде він винуватим. Про русів, що служать у Греках у християнського цесаря. Якщо хто [з них] помре, не розпорядившись своїм

майном, чи також своїх [тут] не матиме, хай верне [цесар] майно [його] найближчим родичам в Русь. Якщо ж [русин] учинить заповіт, – той візьме спадок його, кому він напише успадкувати майно; хай успадкує його [хто-небудь] із русів, що [тут] торгують, [чи хто] з різних [людей], що прибувають [із Русі] в Греки і надовго [тут] залишаються. [...]

На підтвердження ж і непорушність [миру, що має] бути межи вами, християнами, і [нами], руссю, цей мирний договір учинили ми, [руси], і ви, оба [цесарі], новим написанням на двох хартіях, – цесаря вашого і своєю рукою, [а цесар] притягальним чесним хрестом і святою єдиносущою трійцею єдиного істинного бога вашого засвідчив [свій договір] і дав нашим послам. Ми ж клялися цесарю вашому, од бога сущому, яко божому створінню, по закону і за звичаєм народу нашого не переступати ні нам, ні іншому [кому] із країни нашої встановлених глав договору про мир і дружбу. [...]

Літопис руський. Київ, 1989. С. 20-22.

З договору між Давньоруською державою та Візантією (945 р.)

Великий князь руський и бояре его, да посылают в Греки к великим царем греческим корабли, елико хотят, с послы своими и с гостями, якоже им уставлено есть; носяху послы печати златы, а гостие сребряны; ныне же уведел есть князь ваш посылати грамоту ко царству нашему, иже посылаемы бывають от них же послы и гостие, да приносят грамоту, пишучи суще: я ко послах корабль се елико, и от тех, да увемь и мы, оже с миром приходят. Аще ли без грамоты приидут и преданы будут нам, да держим и храним, дондеже възвестим князю вашему; аще ли руку не дадут и противятся, да убиены будут, да не изыщется смерть их от князя вашего; аще ли убежавше, приидут в Русь, и мы напишем ко князю вашему, яко им любо, тако сотворят. Аще приидут Русь без купли, да не взимают месячинн. И да запретить князь словом своим приходящим Руси zde, да не творят безчиния в селех, ни в стране нашей ничтоже зла. И приходящим им, да витають у св. Мамы, да послет царство наше, да испишут имена их, и тогда возмут месячное свое, первое от града Києва, и паки от Чернигова, и от Переяславля, и из прочих городов. И да входят в град единими враты, со царевым мужем, без оружия муж 50, и да творят куплю, якоже им надобе.

И паки да исходит, и муж царства нашего да хранит я; да аще кто от Руси или от Грек, сотворит криво, да оправляете то. Входящи же Русь в град, да не имеют власти купить паволок лише по 50 златник и от тех паволок, аще кто купит, да показывает цареву мужу, и той запечатает, и даст им. И отходящи Руси отсюду взимают от нас, еже надобе, брашно на путь, и еже надобе лодиям, якоже уставлено есть первее и да возвращаются со спасением в страну свою, и да не имеют власти зимовати у св. Мами. 48 Розділ II. Становлення, піднесення та занепад давньоруської державності І о том, аще обрящут Русь кубару греческую ввержену на коим любо месте, да не преобидят ея. Аще ли от нея возьмет кто что, или человека поработить или убиет: да будет повинен закону русьскому и греческому.

Літопис про забиття деревлянами київського князя Ігоря (945 р.)

В год 6453 [945]. В тот год сказала дружина Игорю: «Отроки Свенельда изоделись оружием и одеждой, а мы наги. Пойдем, князь, с нами за данью, да и ты добудешь и мы». И послушал их Игорь – пошел к древлянам за данью, и прибавил к прежней дани новую, и творили насилие над ними мужи его. Взяв дань, вошел он в свой город. Когда же шел он назад, поразмыслив, сказал своей дружине: «Идите с данью домой, я возвращусь и пособираю еще». И отпустил дружину свою домой, а сам с малою частью дружины вернулся, желая большего богатства. Древляне же, услышав, что идет снова, держали совет с князем своим Малом: «Если повадится волк к овцам, то выносит все стадо, пока не убьют его. Так и зтот: если не убьем его, то всех нас погубит». И послали к нему, говоря: «Зачем идешь опять? Забрал уже всю дань».

И не послушал их Игорь. И древляне, выйдя из города Искоростеня протав Игоря, убили Игоря, и дружину его, так как было ее мало. И погребен был Игорь, и есть могила его у Искоростеня в Деревской земле и до сего времени. Ольга же была в Киеве с сыном своим ребенком Святославом, и кормилец его был Асмуд, а воевода Свенельд – отец Мстиши. Сказали же древляне: «Вот убили князя мы русского; возьмем жену его Ольгу за князя нашего Мала, и Святослава возьмем и сделаем ему, что захотим». И послали древляне лучших мужей своих, числом двадцать, в ладье к Ольге. И пристали в ладье под Боричевым подъемом, ибо вода тогда текла возле Киевской горм, а на Подоле не сидели люди, но на горе. Город же Киев был там, где ныне двор Гордаты и Никифора, а княжеский двор был в городе, где ныне двор Воротислава и Чудина, а ловушка для птиц была вне города; был вне города и другой двор, где стоит сейчас двор Уставщика позади церкви богородицы Десятинной; над горою был теремной двор – был там каменный терем.

И поведали Ольге, что пришли древляне. И призвала их Ольга к себе, и сказала им: «Добрые гости пришли»; и ответили древляне: «Пришли, княгиня». И сказала им Ольга: «Говорите, зачем пришли сюда?» Ответили же древляне: «Послала нас Деревская земля, с такими словами: “Мужа твоего мы убили, так как муж твой, как волк, расхищал и грабил, а наши князья хорошие, потому что ввели порядок в Деревской земле. Пойди замуж за князя нашего за Мала”». Было ведь имя ему, князю древлянскому, – Мал. Сказала же им Ольга: «Любезна мне речь ваша, – мужа моего мне уже не воскресить; но хочу воздать вам завтра честь перед людьми своими; ныне же идите к своей ладье и ложитесь в нее, величаясь. Утром я пошлю за вами, а вы говорите: “Не едем на конях, ни пеши не пойдем, но понесите нас в ладье”. И вознесут вас в ладье». И отпустила их к ладье. Ольга же приказала выкопать на тюремном дворе вне града яму великую и глубокую. На следующее утро, сидя в тереме, послала Ольга за гостями. И пришли к ним и сказали: «Зовет вас Ольга для чести великой».

Они же ответили: «Не едем ни на конях, ни на возах и пеши не йдем, но понесите нас в ладье». И ответили киевляне: «Нам неволя; князь наш убит, а княгиня наша хочет за вашего князя». И понесли их в ладье. Они же уселись, величаясь, избоченившись и в великих нагрудных бляхах. И принесли их на двор к Ольге, и как несли, так и сбросили их вместе с ладьей в яму. И, припав к яме, спросила их Ольга: «Хороша ли вам честь?» Они же ответили: «Пуще нам Игоровой смерти». И повелела засыпать их живыми; и засыпали их. И послала Ольга к древлянам, и сказала им: «Если вправду меня просите, то прицелите лучших мужей, чтобы с великой честью пойти за вашего князя, иначе не пустят меня киевские люди». Услышав об этом, древляне избрали лучших мужей, управлявших Деревскою землею, и прислали за ней. Когда же древляне пришли, Ольга приказала приготовить баню, говоря им так: «Вмившись, придите ко мне».

И разожгли баню, и вошли в нее древляне, и стали миться; и заперли за ними баню, и повелела Ольга зажечь ее от двери, и сгорели все. И послала к древлянам со словами: «Вот уже йду к вам, приготовьте меди многие у того города, где убили мужа моего, да поплачусь на могиле его и устрою ему тризну». Они же, услышав об этом, свезли множество медов и заварили их. Ольга же, взяв с собою малую дружину, оправилась налегке, пришла к могиле своего мужа и оплакала его. И повелела людям своим насыпать великую могилу и, когда насыпали, приказала совершать тризну. После того сели древляне пить, и приказала Ольга отрокам своим прислуживать им. И сказали древляне Ольге: «Где дружина наша, которую послали за тобой?» Она же ответила: «Идут за мною с дружиною мужа моего». И когда опьянели древляне, велела отрокам своим пить за их честь, а сама отошла прочь и приказала дружине рубить древлян, и иссекли их 5000. А Ольга вернулась в Киев и собрала войско против оставшихся древлян.

Відома і чута в усіх кінцях землі. Друга половина IX – перша половина XII ст. Київ, 1993. С. 291-293.

Літопис про діяльність київської княгині Ольги (946-947 рр.)

В год 6454 [946]. Ольга с сином своим Святославом собрала много храбрых воинов и пошла на Деревскую землю, и вышли древляне против нее. И когда сошлись оба войска для схватки, Святослав бросил копьем в древлян, и копье пролетело между ушей коня и ударило ему в ногу, ибо был Святослав еще ребенок. И сказали Свенельд и Асмуд: «Князь уже начал; последуем, дружина, за князем», и победили древлян. Древляне же по бежали и затворились в своих городах. Ольга же устремила с сыном своим к городу Искоростеню, так как жители его убили ее мужа, и стала с сыном своим около города, а древляне затворились в нем и крепко боролись из города, ибо знали, что, убив князя, не на что им надеяться после сдачи.

И стояла Ольга все лето и не могла взять города. И замислила так: послала она к городу со словами: «До чего хотите досидеться? Ведь все ваши города уже

сдались мне и обязались вмплачивать дань и уже воздѣлѣвают свои нивы и земли, а вы, отказываясь платить дань, собираетесь умереть с голода». Древляне же ответили: «Мы бы рады платить дань, но ведь ты хочешь мстить за мужа своєю». Сказала же им Ольга, что де «Я уже мстила за обиду своего мужа, когда приходили вы к Киеву в первый раз и во второй, а в третий раз мстила я, когда устроила тризну по своему мужу. Больше уже не хочу мстить, – хочу только взять с вас небольшую дань и, заключив с вами мир, уйду прочь». Древляне же спросили: «Что хочешь от нас? Мы рады дать тебе мед и меха». Она же сказала: «Нет у вас теперь ни меду, ни мехов, поэтому прошу у вас немного: дайте мне от каждого двора по три голубя да по три воробья. Я ведь не хочу возложить на вас тяжелой дани, как муж мой, поэтому-то и прошу у вас мало. Вы же изнемогли в осаде, оттого и прошу у вас этой малости». Древляне же, обрадовавшись, собрали от двора по три голубя и по три воробья и послали к Ольге с поклоном. Ольга же сказала им: «Вот вы и покорились уже мне и моему дитяти. Идите в город, а я завтра отступлю от него и пойду в свой город».

Древляне же с радостью вошли в город и поведали обо всем людям, и обрадовались люди в городе. Ольга же, раздав воинам – кому по голубю, кому по воробью, приказала привязывать каждому голубю и воробью трут, завертывая его в небольшие платочки и прикрепляя ниткой к каждой птице. И когда стало смеркаться, приказала Ольга своим воинам пустить голубей и воробьев. Голуби же и воробьи полетели в свои гнезда: голуби в голубятни, а воробьи под стрехи. И так загорелись где голубятни, где клетки, где сарай и сеновалы. И не было двора, где бы не горело. И нельзя было гасить, так как сразу загорелись все дворы.

И побежали люди из города, и приказала Ольга воинам своим хватать их. И так взяла город и сожгла его, городских же старейшин забрала в плен, а других людей убила, третьих отдала в рабство мужам своим, а остальных оставила платить дань. И возложила на них тяжелую дань. Две части дани шли в Киев, а третья в Вышгород Ольге, ибо был Вышгород городом Ольги. И пошла Ольга с сыном своим и с дружиною по Древлянской земле, устанавливая распорядок даней и налогов. И существуют места ее стоянок и охот до сих пор. И пришла в город свой Киев с сыном Святославом, и пробыла здесь год. В год 6455 [947]. Отправилась Ольга к Новгороду и установила по Мете погосты и дани и по Луге – оброки и дани. Ловища ее сохранились по всей земле и свидетельства о ней, и места ее, и погости, а сани ее стоят в Пскове и поныне, и по Днепру есть места ее для ловли птиц, и по Десне, и сохранилось село ее Ольжичи до сих пор. И так, установив все, возвратилась к сыну своему в Киев, и там пребывала с ним в любви.

Відома і чута в усіх кінцях землі. Друга половина IX – перша половина XII ст. Київ, 1993. С. 293-294.

Літопис про хрещення киян

И когда пришел год, в 6496 году пошел Владимир с войском на Корсунь, город греческий, и затворились корсуняне в городе. И стал Владимир на той

стороне города у пристани, в расстоянии полета стрелы от города, и сражались крепко из города. Владимир же осадил город. Люди в городе стали изнемогать, и сказал Владимир горожанам: «Если не сдадитесь, то простою и три года». Они же не послушались его. Владимир же, изготовив войско свое, приказал присипать насыпь к городским стенам. И когда насыпали они, корсунцы, подкопав стену городскую, викрадивали подсыпанную землю и носили ее себе в город и сыпали посреди города. Воины же присипали еще больше, и Владимир стоял. И вот некий муж корсунянин, именем Анастас, пустил стрелу, так написав на ней: «Перекопай и перейми воду, идет она по трубам из колодцев, которые за тобою с востока». Владимир же, услышав об этом, посмотрел на небо и сказал: «Если сбудется это, – крещусь!» И тотчас же повелел копать наперекрест трубам и перенять воду.

Люди изнемогли от жажды и слались. Владимир вошел в город с дружиною своею и послал к царям Василию и Константану сказать: «Вот взял уже ваш город славный. Слышал же, что имеете сестру девицу; если не отдадите ее за меня, то сделаю столице вашей то же, что и этому городу». И, услышав это, опечалились цари. И послали ему весть такую: «Не пристало христианам выдавать жен за язычников; если крестишься, то и ее получишь, и царство небесное воспримешь, и с нами единовверен будешь.

Если же не сделаешь этого, то не сможем видеть сестру за тебя». Услышав это, сказал Владимир посланным к нему от царей: «Скажите царям вашим так: я крещусь, ибо еще прежде испытал закон ваш и любя мне вера ваша и богослужение, о котором рассказали мне посланные нами мужи». И ради были цари, услышав это, и упросили сестру свою, именем Анну, и послали к Владимиру, говоря: «Крестись и тогда пошлем сестру свою к тебе». Ответил же Владимир: «Придите с сестрою вашею и тогда крестите меня». И послушались цари, и послали сестру свою, сановников и пресвитеров. Она же не хотела идти, говоря: «Иду, как в полон, лучше бы мне здесь умереть». И сказали ей братья: «Может быть, обратит тобою бог Русскую землю к покаянию, а Греческую землю избавишь от ужасной войны. Видишь ли, сколько зла наделала грекам Русь? Теперь же, если не пойдешь, то сделают и нам то же, что в Корсуні». И едва принудили ее. Она же села в корабль, попрощалась с ближними своими с плачем и отправилась через море. И пришла в Корсунь, и вышли корсунцы навстречу ей с поклоном, и ввели ее в город, и посадили ее в палате. По божественному промыслу разболелся в то время Владимир глазами и не видел ничего. И скорбел сильно, и не знал, что сделать. И послала к нему царица сказать: «Если хочешь избавиться от болезни этой, то крестись поскорей; если же не крестишься, то не избудишь недуга своего». Услышав это, Владимир сказал: «Если вправду исполнится это, то поистине велик бог христианский». И повелел крестить себя.

Епископ же корсунский с царициными попами, огласив, крестил Владимира. И когда возложил руку на него, тотчас же прозрел Владимир. Владимир же, ощутив свое внезапное исцеление, прославил бога: «Теперь узнал я истинного бога». Многие из дружинников, увидев это, крестились. Крестился

же он в церкви святого Василия, а стоит церковь та в городе Корсуні посреди града, где собираются корсунцы на торг; палата же Владимира стоит с края церкви и до наших дней, а царицына палата – за алтарем. По крещении же привели царицу для совершения брака. Не знающие же истины, говорят, что крестился Владимир в Киеве, иные же говорят в Васильеве, а другие и по-иному скажут. Когда же Владимира крестили и научили его вере христианской, сказали ему так: «Пусть никакие еретики не прельстят тебя, но веруй, говоря так: “Верую во единого бога отца вседержителя, творца неба и земли” – и до конца зтот символ веры» [...] После всего зтого Владимир взял царицу, и Анастаса, и священников корсунских с мощами святого Климента, и Фива ученика его, взял и сосуды церковные, и иконы на благословенне себе.

Поставил [Владимир] и церковь в Корсуне на горе, которую насипали посреди города, выкрадивая землю из насипи; стоит церковь та и донине. Отправляясь, захватил он и двух медных идолов и четырех медных коней, что и сейчас стоят за церковью святой Богородицы [Десятинной] и про которые невежды думают, что они мраморные. Корсунь же отдал [Владимир] грекам как вено за царицу, а сам вернулся в Киев. И когда пришел, повелел опрокинуть идолы, – одних изрубить, а других сжечь. Перуна же приказал привязать к хвосту коня и волочить его с горы по Боричеву взвозу к Ручью, и приставил двенадцать мужей колотить его жезлами. Делалось зто не потому, что дерево что-нибудь чувствует, но для поругания беса, который обманывал людей в зтом образе, – чтобы принял он возмездие от людей. [...] Когда влекли Перуна по Ручью к Днепру, оплакивали его неверные, так как не приняли они еще святого крещения.

И, притащив, кинули его в Днепр. И приставил Владимир к нему людей, сказав им: «Если пристанет где к берегу, отпихивайте его. А когда пройдет пороги, тогда только оставьте его». Они же исполнили, что им было приказано. И когда пустили Перуна и прошел он пороги, выбросило его ветром на отмель, и оттого прослышо место то Перунья отмель, как и до сих пор зовется. Затем послал Владимир по всему городу со словами: «Если не придет кто завтра на реку – будь то богатый или бедный, или нищий, или раб – да будет мне враг». Услышав зто, с радостью пошли люди, ликуя и говоря: «Если бы не было зто хорошим, не приняли бы зто князь наш и бояре».

На следующий же день вышел Владимир с попами царицыными и корсунскими на Днепр и сошлось там людей без числа. Вошли в воду и стояли там одни до шеи, другие по грудь, молодые же у берега по грудь, некоторые держали младенцев, а уже взрослые бродили, попы же совершали молитвы, стоя на месте. И была видна радость на небе и на земле по поводу стольких спасаемых душ [...] Люди же, крестившись, разошлись по домам. Владимир же был рад, что познал бога сам и люди его [...] И поставил церковь во имя святого Василия на холме, где стоял идол Перуна и другие и где творили им требы князь и люди. И по другим городам стали ставить церкви и определять в них попов, и приводить людей на крещение по всем городам и селам. Посышал он собирать у лучших людей детей и отдавать их в обучение книжное. Матери же детей зтих плакали о них; ибо не утвердились еще они в вере, и плакали о них, как о мертвых. Когда

отданыи были в учение книжное, то тем самым сбылось на Руси пророчество, гласившее: «В те дни услышат глухие слова книжные и ясен будет ЯЗЫК КОСНОЯЗЫЧНЫХ» [...]

Відома і чута в усіх кінцях землі. Друга половина IX – перша половина XII ст. Київ, 1993. С. 298-303.

Літопис про внесок Ярослава Мудрого в розбудову Давньоруської держави та розвиток її культури (перша половина XI ст.)

У рік 6545 [1037]. Заложив Ярослав город – великий Київ, а в города сього ворота є Золоті. Заложив він також церкву святої Софії, премудрості божої, митрополію, а потім церкву на Золотих воротах, кам'яну, Благовіщення святої богородиці. Сей же премудрий великий князь Ярослав задля того спорудив [церкву] Благовіщення на воротах, [щоб] давати завше радість городу сьому святим благовіщенням господнім і молитвою святої богородиці та архангела Гавриїла. Після цього [він звів] монастир святого Георгія [Побідоносця] і [монастир] святої Орини. І при ній стала віра християнська плодитися в Русі і розширятися, і чорноризці стали множитися, і монастирі почали з'являтися. І любив Ярослав церковні устави, і попів любив він велико, а понад усе любив чорноризців. І до книг він мав нахил, читаючи [їх] часто вдень і вночі. І зібрав він писців многих, і перекладали вони з гречизни на слов'янську мову і письмо [святее], і списали багато книг. І придбав він [книги], що ними поучаються віруючі люди і втішаються ученням божественного слова. Бо як ото хто-небудь землю зоре, а другий засіє, а інші пожинають і їдять пожину вдосталь, – так і сей.

Отець бо його Володимир землю зорав і розм'якшив, себто хрещенням просвітив, а сей великий князь Ярослав, син Володимирів, засіяв книжними словами серця віруючих людей, а ми пожинаєм, учення приймаючи книжнеє. Велика бо користь буває людині од учення книжного. Книги ж учать і наставляють нас на путь покаяння, і мудрість бо, і стриманість здобуваємо ми із словес книжних, бо се є ріки, що напоюють всесвіт увесь. Се є джерела мудрості, бо є у книгах незмірна глибина. Ними бо в печалі ми втішаємось, вони є уздою стриманості. [...]

Якщо бо пошукаєш ти в книгах мудрості пильно, то знайдеш ти велику користь душі своїй. Бо коли хто часто читає книги, то бесідує він із богом або зі святими мужами. Читаючи бесіди пророків, євангельські повчання і апостольські, і житія святих отців, знайде душі він користь велику. Ярослав же сей, як ото ми сказали, любив книги і, многі списавши, положив [їх] у церкві святої Софії, що її спорудив він сам. І прикрасив він її іконами многоцінними, і злотом, і сріблом, і начинням церковним. У ній же належні співи воздають богам в належні часи. І інші церкви ставив він по городах і по містах, настановляючи попів і даючи їм частку майна свого і велячи їм повчати людей і приходити часто до церков; попові бо часто належить повчати людей, оскільки це йому поручено богом. І умножилися пресвітери і люди християнські, і радувався Ярослав вельми, бачачи багато церков і люду християнського [...]

Літопис руський. Київ, 1989. С. 89-92

Літопис про похід Ярослава на Святополка і початок його княжіння в Києві (1016 р.)

У рік 6524 [1016]. Прийшов Ярослав на Святополка, і стали вони насупроти обаполи Дніпра. І не одважувалися ні сі на тих рушити, ні ті на сих, і стояли вони три місяці одні проти одних. І став воєвода Святополків Вовчий Хвіст глузувати з новгородців, їздючи коло берега [і] говорячи: «Чого прийшли ви зі шкандибою оцим? А ви теслярі є! Ось ми заставимо вас хороми зводити наші!» Це почувши, новгородці сказали Ярославу: «Завтра переправимось на них. Якщо хто не піде з нами, то ми самі його порубаєм». А було уже в заморозь, і стояв Святополк межи двома озерами, і всю ніч [ту] спав, упившись з дружиною своєю. Ярослав же назавтра, приготувавши до бою дружину, перед світом переправився, і, висівши на берег, одіпхнули вони човни од берега. І пішли [війська] одні проти одних, а коли зійшлися до купи, то була січа люта, і не можна було із-за озера печенігам помагати [Святополкові]. І притиснули Святополкових воїв до озера, і ступили вони на лід, і обломився лід із воями Святополковими, і багато втопилось у водах, і одолівати почав Ярослав. Побачивши ж [це], Святополк побіг. І одолів Ярослав, а Святополк утік у Ляхи. Ярослав же сів у Києві на столі отчім. Було ж тоді Ярославу літ тридцять і вісім.

Літопис руський. Київ, 1989. - С. 82.

Уривок зі «Слова о законі і благодаті» митрополита Іларіона з похвалою Володимирі Великому і Ярославу Мудрому (перша половина – середина XI ст.)

А що перше? Закон (Біблія) чи благодать (сам Христос)? Перше є закон, потім благодать. Найперше подібність, потім істина. Закон бо предтеча є і слуга благодаті й істині; істина ж і благодать слуги майбутньому віку, життю нетлінному. Спершу праця, потім свобода. І як розуміє, то і шанує. Віра бо благодатна по всій землі поширилась і до нашої мови руської дійшла, і природне озеро наповнила, євангельське джерело наводнилося і, всю землю покривши, і до нас пролилося. Це бо вже і ми з усіма християнами славимо Святу Трійцю; всі країни, і міста, і люди шанують і славлять повсякчас їх учителя, який навчив православній вірі. Похвалімо ж і ми, по силі наших, малими похвалами – великі і дивні творіння нашого вчителя і наставника, великого князя нашої землі, Володимира, внука старого Ігоря, сина же славного Святослава, що в свій час владарював, мужністю і хоробрістю відомий в країнах багатьох, і перемогами і силою згадується нині і славиться. Не в поганій бо, і не в невідомій землі володарював, але в руській, яка відома і чується в усіх кінцях землі. [...]

Іще дім Божий великий святий Його Премудрості створив на святість і освяту граду твоєму, іще з усякою красою прикрасив, золотом і сріблом і камінням дорогим, і судіннями чесними, а ще церкви дивні і славні всім навколишнім країнам, які лише не вертаються в усій півночі земній, від сходу до заходу, і славне місто твоє Київ величчю, ніби вінком, обклав, віддав людей твоїх

і місто святе всеславне, швидко на поміч християнам, святій Богородиці, також і церкву на великих воротах створив в ім'я першого Господнього святого Благовіщення, як же чесноту Архангел дасть дівиці, буде і місту цьому. До неї бо: радуйся, обрадована, Господь з тобою: До міста же: благовірний граде, Господь з тобою. [...]

Історія української культури: Збірник матеріалів і документів. Київ, 2000. С. 58-59.

Літопис про повстання в Києві (1068-1069 рр.)

В 1068 році прийшли іноплеменники на Руську землю, багато половців. Ізяслав же, Святослав і Всеволод вийшли проти них на Альту і вночі пішли один проти одного. Ради наших гріхів напустив бог на нас язичників: побігли руські князі, і перемогли половці [...] Коли ж Ізяслав з Всеволодом побігли до Києва, а Святослав – до Чернігова, люди кийвські прибігли в Київ, зібрали віче на торгу і сказали, звернувшись до князя: «Половці розтеклися по землі, дай, князю, зброю і коней, будемо ще битися з ними». Ізяслав цього не послухав. Почали люди говорити проти воєводи Коснячка, пішли з віча на гору, прийшли на Коснячків двір і, не знайшовши його, зупинилися біля Брячиславового двору і сказали: «Підемо випустимо товаришів своїх з тюрми». Поділилися вони на дві частини. Половина їх пішла до тюрми, а [друга] половина пішла по мосту, ці прийшли на князівський двір. Ізяслав сидів на сінях з дружиною своєю, вони почали сперечатися з князем. Вони стояли внизу, а князь ди вився з віконця, дружина стояла біля князя. Тоді сказав Туки, брат Чудина, Ізяславу: «Бачиш, князю, як люди завили, пошли, нехай стережуть Всеслава». Коли він говорив це, прийшла від тюрми друга половина людей, яка відчинила тюрму. І сказала дружина князеві: «Це – не добре.

Пошли до Всеслава, хай обманом підзвуть його до віконця і проколють його мечем». Не послухав цього князь. Люди закричали й пішли до темниці Всеслава. Ізяслав, побачивши це, разом з Всеволодом побіг з двору, а люди витягли Всеслава з тюрми, у 15 день вересня, і поставили його посеред князівського двору. Двір князівський вони пограбували, де захопили численну кількість золота і срібла «кунами і біллю» [грішми]. Ізяслав утік до поляків [...] Всеслав сів у Києві [...] В 1069 році пішов Ізяслав з Болеславом [королем польським] проти Всеслава. Всеслав пішов проти [них]. Прийшов до Білгорода Всеслав і вночі, таємно від киян, утік з Білгорода в Полоцьк. На другий день побачили люди, що князь утік, повернулися до Києва, скликали віче і послали до Святослава і Всеволода сказати: «Ми погано зробили, прогнавши свого князя; ось він веде проти нас Польську землю [поляків]; ідіть у місто батька свого; якщо не хочете, то ми змушені, спаливши своє місто, піти в грецьку землю».

Сказав їм Святослав: «Ми пошлемо до брата свого; якщо він піде на вас з поляками губити вас, то ми підемо війною проти нього, не дамо погубити місто батька свого; якщо він хоче миру, то хай прийде з малою дружиною». Заспокоїлися кияни. Святослав і Всеволод послали сказати Ізяславові: «Всеслав утік, не води поляків до Києва, ворога твого нема, якщо хочеш гніватися і

погубити місто, то знай, що нам жаль батьківського стола». Почувши це, Ізяслав залишив поляків і пішов з Болеславом, взявши небагато поляків. Попереду себе послав сина свого Мстислава в Київ. Мстислав, прийшовши, порубав киян, які звільнили Всеслава, в кількості 70 чоловік, а інших осліпив; інших же погубив без вини, не розвідавши про них. Коли Ізяслав ішов до міста, вийшли люди назустріч йому з поклоном, і прийняли князя свого кияни. І сів Ізяслав на столі своєму травня місяця в 2 день. [...]

Хрестоматія з історії Української РСР: У 2 т. Т. I: 3 найдавніших часів до кінця 50-х рр. XIX ст. Київ, 1959. - С. 49-50.

Літопис про Любецький з'їзд князів (1097 р.)

Придоша Святополк, и Володимер, и Давыд Игоревич, и Василко Ростиславич, и Давыщ Святославич, и брат его Олег, и сняшася Любечи на устроенье мира, и глаголаша к собе, рекуще: «Посто губим Руськую землю, сам и на ся котору деюще? А половци земю нашу несутъ розно, и ради суть, оже межю нами рати. Да ноне отселе ймемся в єдино сердце, и блюдем Руськіе земли. Кождо да держить отчину свою: Святополк Киев Изяславлю, Володимер Всеволожу, Давыд и Олег и Ярослав Святославлю, а им же роздаял Всеволод городн: Давыщу Володимер, Ростиславичема Перемышль Володареви, Теребовль Василкови. И на том целоваша крест.

Літопис руський. Київ, 1989. С. 108.

Уривок із «Поучення дітям» Володимира Мономаха (початок XII ст.)

Я [...] дітям моїм у доброчесності домогтись успіхів бажаючи, се пишу поучення вам, улюблені [...] «Не наслідуй лиходіїв, не завидуй тим, що творять беззаконня, бо лиходії винищені будуть, а ті, що надіються на господа, заволодіють землею. Бо іще трохи і не стане нечестивого. Шукатиме він місця свого – і не знайде [його]. А кроткії унаслідують землю [і] радуватимуться у тривалому мирі. [...] [...] [треба мати] душі чисті, непорочні, тіла худі, лагідну бесіду і в міру слово господнє; при їді і питті без галасу великого бути, при старих – мовчати, премудрих – слухати, старшим – покорятися, з рівними і меншими – приязнь мати; без лукавства розмовляти, багато розуміти; не лютувати словом, не хулити розмовою, не надміру сміятися, соромитися старших; до жінок недостойних не говорити; долу очі мати, а душу – вгору; уникати, не старатися повчати легковажних; вдасть же – ні за що мати, як [і] од усіх честь. Якщо ж хто [з] вас може іншим допомогти – от бога нагороди нехай той сподівається і вічними благами він пораює. [...]

У нікчемному сьому житті навчися, віруючий чоловіче, діяти благочестиво, навчися, за євангельським словом, «очима управляти», язик здержувати, ум смиряти, тіло упокорювати [...] Усього ж паче – убогих не забувайте, але, наскільки є змога, по силі годуйте і подавайте сироті, і за вдовицю вступітесь самі, а не давайте сильним погубити людину. Ні правого, ні винного

не вбивайте [і] не повелівайте вбити його [...] Паче всього – гордості не майте в серці і в умі [...]

Старих шануй, як отця, а молодих – як братів. У домі своїм не лінуйтеся, а за всім дивіться. Не покладайтесь на тивуна, ні на отрока, щоби не посміялися ті, які приходять до вас, ні з дому вашого, ні з обіду вашого. [...] На війну вийшовши, не лінуйтеся [...] Лжі бережися, і п'янства, і блуду, бо в сьому душа помирає і тіло. А куди ви ходите в путь [за даниною] по своїх землях, – не дайте отрокам шкоди діяти ні своїм [людям], ні чужим, ні в селах, ні в хлібах, а не то клясти вас начнуть. [...]

Жону свою любіте, але не дайте їм, [жінкам], над собою власті. А се вам основа всього: страх божий майте вище над усе. Якщо забуваєте [се] все, то часто перечитуйте: і мені буде без сороба, і вам буде добре. А коли добре щось умієте – того не забувайте, а чого не вмієте – то того учітесь, так же, як отець мій. Удома сидючи, він зумів знати п'ять мов, – а за се почесць єсть од інших країв. Лінощі ж – усьому [лихому] мати: що [людина] вміє – те забуде, а чого ж не вміє – то того не вчиться. [...]

Літопис руський. Київ, 1989. С. 454-458.

Уривок з Уставу Володимира Мономаха (початок XII ст.)

Володимир Всеволодичъ по Святополце, созва дружину свою на Берестовем: Ратибора Киевсько[го] тисячського, Прокопью Белгородського тисячського, Станислава Переяславського тисячського, Нажира, Мирослава, Иванка Чюдиновича Олгова мужа, и оуоставили до третьаго реза, оже емлетъ в треть кунн; аже кто возметь два реза, то то ему взяти исто; паки ли возметь три резы, то иста ему не взяти. [...] А се наклада. А се наклады: 12 гри[вен], отроку 2 гри[вны] и 20 кун, а самому ехати со отроком на дву коню, сути же на рот овес, а мясо дати овен любо полоть, а инемъ кормомъ, что има черево возметь, писцю 10 кун, перекладнаго 5 кун, на мех две ногате. [...] О заднице боярстеи и о дружнеи. Аже в боярех любо в дружине, то за князя задниця не идеть; но оже не будетъ сынов, а дчери возмутъ. [...] А се закладаюче город. А се оуроци городнику: закладаюче городню, куну взяти, а кончавше ногата; а за корм, и за вологу, и за мяса, и за рыбы 7 кун на нед[е]лю, 7 хлебов, 7 оуборков пшена, 7 лукон овса на 4 кони; имати же ему, донеле город срубятъ, а солоду одну дадять 10 лукон. О мостницех. А се мостнику оуроци: помостивше мост, взяти от 10 локот по ногате; аже починить моста ветхаго, то колико городне починить, то взяти ему по куне от городне; а мостнику самому ехати со отроком на дву коню, 4 лукна овса на нед[е]лю, а єсть, что можетъ. [...] А се оуроци судебнии. А се оуроци судебнии: от виры 9 кун, а метелнику 9 векошь, а от бортное земли 30 кун, а о инех о всех тяжь, кому помогутъ, по 4 кунѣ, а метелнику 6 векошь. [...]

Історія державно! служби в Україні: У 5 т. Т. 3: Документи і матеріали. Київ, 2009. С. 77-78.

Літопис про повстання киян та початок княжіння на київському столі Володимира Мономаха (1113 р.)

[...] А назавтра, в сімнадцятий день, кияни вчинили раду [і] послали [послів] до Володимира [Всеволодовича в Переяславль], говорячи: «Піди, княже, на стіл отчий і дідній». Це почувши, Володимир вельми тужив, але не пішов, горюючи за братом. Кияни тим часом розграбували двір Путяти [Вишатича], тисяцького, і пішли на жидів, і розграбували їх.

І послали знову кияни [послів] до Володимира, говорячи: «Піди, княже, до Києва. Бо якщо ти не підеш, то знай, що багато зла підніметься, і тоді [будуть] не Путятин двір, ні соцьких, але й жидів грабувати, а далі й підуть на ятрівку твою, і на бояр, і на монастирі, і будеш ти одвіт мати, княже, якщо ото монастирі розграбують». Отож, це почувши, Володимир пішов у Київ. [...] Володимир Мономах сів у Києві в неділю. Зустріли ж його митрополит Никифор з єпископом [Лазарем, Феоктистом та Амфілохієм] і з усіма киянами з честю великою. [1] сів він на столі отця свого і предків своїх, і всі люди раді були, а заколот улігся. [...]

Літопис руський. Київ, 1989. С. 171-172.

Літопис про смерть Володимира Мономаха (1126 р.)

У рік 6634 [1126]. Преставився благовірний князь, христілюбивий великий князь всеї Русі Володимир Мономах, що просвітив Руськую землю, наче сонце, промені пускаючи, і слава його розійшлася по всіх землях. А найбільше страшним він був для поганих, [цей] братолубець, і нищелубець, і добрий дбайливець за Руськую землю. Преставився він [місяця] травня в дев'ятнадцятий [день]. І, опрятавши тіло його, положили [його] у святій Софії, коло отця [його] Всеволода, співавши належні співи над ним. Священнослужителі ж, жалкуючи, тужили по святому і доброму князеві, [а] весь народ і всі люди за ним плакали, як ото діти за отцем або за матір'ю. Плакали по ньому всі люди і сини його Мстислав, Ярополк, Вячеслав, Юрій, Андрій, і внуки його. І тоді розійшлися всі люди з жалобою великою. І так само й сини його розійшлися кожен у свою волость із тугою великою, туди, де ото він кожному з них роздав був волості.

Літопис руський. Київ, 1989. С. 181.

Літопис про міжусобні війни на Русі (1135-1136 рр.)

В лето 6643. Юрьи испроси у брата своего Ярополка Переяславль, а Ярополку дасть Суждаль и Ростов и прочюю волость свою, но не всю и про то заратишася Олговичи: йде Ярополк с братьею своею, и Юрьи, и Андрей на Всеволода на Олговича, и поимаша около города Чернигова села. Всеволод же не изиде противу битися, и еще бо бяху Половци не пришли к нему. Ярополк же постоя несколько дний у Чернигова, и взвратися в Киев и распусти вои, а со Всеволодом никакоже влады вся, ни мира с ним створив. И Половцем пришедшим к Всеволоду, Всеволод же с братьею своею, и с Изяславом и Святополком Мьстиславичема, и поидоша воююще села и городы

Переяславської влади і люди секуще, доже і до Києва придоша і Городець зажгоша на святого Андрея день, ездяху по оной стороні Дніпра, люди емлюще, а другая секуще, не утягшим перевестися їм, нелзе бо бѣше перевестися крами; і пленища же і скота беицисленое множество. Ярополку бо бѣше нелзе перевестися крами с [вои] своїми, а они, стоявші три дні за Городьцем в бору, идоша Чернигову і отгуде слюче межю собою створиша мир.

І пакѣ Ольговичи начаша просити у Ярополка: что нм отецъ держал при вашемъ отци, того же і мм хочем; аже не вдасть, то не жалуйте что ся удееть, то вн виновати, то на вас буди кровь. То же все ся створи, оже вигна Дюрди Всеволода іс Переяславля, а потомъ Изяслава вигна Вячѣслав, а потомъ Изяслава же вигна тот же Вячѣслав іс Турова, а они приступиша к Ольговичем, і бѣсть в томъ межі има прѣ велика злоба, идяху, слово рекуче, Ольговичи: «яко вы начали есте перво нас губити». Тое же зимѣ совкупи вои Киевскіи, а Дюрди Переяславци, і стояша 50 днѣй у Києва, і вмирися Ярополк с Всеволодом; і даша Переяславль Андрееви брату своєму, а Володимѣрь Изяславу Мѣстиславичю. В лето 6644. Привед Ярополк брата своего Андрея из Володимѣря і да ему Переяславль, а Изяславу, сыновѣцю своєму, Володимѣрь.

Історія України в документах і матеріалах. Т. І: Київська Русь і феодальні князівства XII–XIII століть. Київ, 1939. С. 94–95.

Літопис про війну князів Мстиславичів з Ольговичами (1146-1148 рр.)

В лето 6654. Всеволод свкупи братью свою, Игоря, і Святослава же остави в Києве, а со Игоремъ йде к Галичю, і с Давидовичема, і с Володимиром, с Вячеславом Володимиричем, Изяслав і Ростислав Мѣстиславичи сыновчя его, і Святослава поя сына своего, і Болеслава, Лядського князя, зятя своего, і Половце дикіи вси, і бѣсть многое множество вой идоша к Галичю на Володимирка; і бѣсть дождѣ і стече снег, божиимъ промислом, і тако вдяху на колих і на санех [...] к [го]роду і пожгоша около его острг первый день, а второй день створиша вече Звенигородѣчи хотяче ся передати. І бе у них воєвода Володимѣрь мужъ Іван Халдеевичъ, изома у них мужи 3 і уби я, і кождо их перетен на пол, поверже я из града; темъ і загрози їм. І начаша ся Звенигородѣци отголе бити без лъсти.

Видив же то Всеволод, нача доспевати, яко взяти город. В 3 же день приступиша вси вои ко граду, по зорямъ бишася до поздное вечерне, і зажгоша город в трехъ местех; гражане же, божиєю помощью, угасиша. Бог же і святая Богородица избави город от лютия рати [...] [...] Бѣсть же сступ месяца августа в 13 в день, в вторник. Игоря же по 4-х днѣхъ емше в болоте, привелоша к Изяславу, і посла і в манастирь на Выбобѣчѣ, і оковав і посла Переяславлю, і всади в поруб в манастирь святого Иоана; і розграбиша Кияне с Изяславомъ домѣ дружинѣ Игоревѣ і Всеволоже, і села, і скотѣ, взята имения много в домех і в манастирѣх. Святослав же вбежа в Чернигов с маломъ дружинѣ, послася ко братома, рече Володимиру і Изяславу: «стоита ли, брата, у хресномъ целованиі, се есми целовали пятомъ днѣ?» Она же реста: «стойиве». І рече їмъ Святослав: «се вамъ оставливаю Кетяжка мужа свого, ачеть вамъ таи к собе» – а самъ еха Курьску

установлювати людей, и охолода Новгороду приде. И слышавше Половецкыи князи створившееся над Игорем, прислаша ко Изяславу мира просяче. [...]

Історія України в документах і матеріалах. Т. І: Київська Русь і феодальні князівства XII–XIII століть. Київ, 1939. С. 95-104.

Літопис про повстання в Києві (1157 р.)

Року 1158. Почав війну замишляти Изяслав Давидовим проти Гюргія і прихилив до себе Ростислава Мстиславича, і Мстислава Изяславича, і Святослава Олеговича, підмовляв їх пристати до себе, щоб повстати проти Гюргія. Святослав же сказав: «Я хрест цілував йому [присягався, що буду вірний] і не можу без причини повстати проти нього» і не піддався йому. І виступив Изяслав в похід із Ростиславом і з Мстиславом на Гюргія; і пустив Ростислав сина свого Романа із своїм полком, а Мстислав виступив із Володимира. Кияни сказали Изяславу: «Поїдь, князю, до Києва, там твій Гюргій помер». Він же заплакав і, звівши руки до Бога, сказав: «Благословен еси, Господи, що розсудив мене з ним його смертю, а не кровопролиттям». А Гюргій, напившись в осьменика Петрила, того ж дня проти ночі розхворівся і хворів 5 днів. І помер у Києві Гюргій Володимирович, князь київський, місяця травня 15 дня в середу проти ночі; а ранком у четвер поховали його в монастирі святого Спаса. І багато зла вчинилося в той день: розграбували двір його красний, і другий двір його за Дніпром розграбували, який він сам звав раєм, і двір Василька, сина його, розграбували в місті, а суздальців винищували по містах і по селах, а майно їх пограбували [...]

Хрестоматія з історії Української РСР: У 2 т. Т. 1: 3 найдавніших часів до кінця 50-х рр. XIX ст. Київ, 1959. С. 51.

Літопис про боротьбу між руськими князями (1159-1160 рр.)

Том же лете нача Ярослав Галичський искати Йвана Ростиславича, стрьичича свого; Ярослав бо бяше подмолвил князе Руские, и короля, и Лядския князя, да быша ему были помочьници на Йвана, и обещахася ему вси. И послаша послы Киеву к Изяславу Давыдовичю: Ярослав Галичський Избигнева, Святослав Олговичь Жирослава Иванковича, Ростислав Мьстиславичь, Мьстислав Изяславичь Жирослава Васильевича, Ярослав Изяславичь Онофрья, Володимер Андреевичь Гаврила Васильевича, Святослав Всеволодичь Киянина, король мужа своего, и от Ляхов мужь свой; Изяслав же припре всех, и ответ им дав, отпусти я. Йван же тогда уполошився еха в поле к Половцем, и шед с Половци и ста в городех Подунайских, и избил две кубаре и взял товара много в нею, и пакостяше рыболовом Гадичьським. И придоша к нему Половци мнози, и берладника у него скупился 6000, и поиде к Кучелмину, и ради биша ему, и оттуда к Ушици поиде. И вошла бяше засада Ярославля в город, и начаша ся бити крепко засадници из города, а смерди скачуть черес заборолу к Иванови, и перебеже их 300; и хотеша Половци взяти город, Йван не да им взяти, и р о з г н е в а в ш е с я Половци ехаша от Йвана. Изяслав же посла по Йвана и приведе Киеву.

И уведав Изяслав, оже на нь хотять ратью пойти про Йвана Ярослав, Мьстислав, Володимир Андреевич, и посла к брату Святославу Чернигову Глеба Ракошича, дая ему Мозирь и Чичереск, и поведи ему, оже хотять на нь ратью пойти. Святослав же рече: «право, брате, гневался есмь на тя про то, оже ми еси Черниговської волости не исправил, но лиха ти есмь не хотел; да же уже тако есть, оже на тя хотять, то боже мя избави ти волостит[ь]се; ты ми брат, дай ми бог с тобою пожити добре», – и целоваста хрест межи собою на всей любви. Тогда же и сняшася в Лутаве Изяслав, и Святослав Олгович, и сын его Олег, Игорь, и Всеволодич, и Володимирич Святослав, и бысть любовь велика межи ими по 3 дни, и дарове мнози; тогда же и послаша слы своя в Галич и Володимирю, поведи свою любовь и оже бог свкупи хрест честный. Ти же уведавши, оже братья у любви, такоже не поехала. [...] В лето 6668. Пойде Ростислав, сын Мьстиславль, и[з] Смоленска к Киеву на стол, и вниде в Киев месяца априля в 12 день, на воскресение (тогда бо бе пска честная); и сретоша вси людие и множество народа, приша и людие с достохвалною честью; и сяде на столе деда своего и отца своего благоверный князь Ростислав, и бисть людем двоя радость, и воскресение господне и княже седение.

Історія України в документах і матеріалах. Т. І: Київська Русь і феодальні князівства XII–XIII століть. Київ, 1939. С. 106-110.

Літопис про міжусобну боротьбу за київський стіл (1169 р.)

Року 1169. Після смерті Ростислава почали слати по Мстислава брати, Володимир Мстиславич, Рюрик, Давид і кияни від себе послали, чорні клобуки від себе послали. Мстислав же послав Володислава Воротиславича перед собою до Василька Ярополковича, наказуючи йому сидіти в Києві до свого приходу і тивуна свого послав. І стали приятелі Мстиславові розповідати Василькові і Володиславові, що Володимир Мстиславич і Андрійович, і Ярослав Мстиславів брат, і Рюрик, і Давид цілували хрест [заприсяглися], що відберуть собі володіння у Мстислава і розподілять по своїй волі: Володимирові до своїх володінь Торчеський – з усім Пороссям, Андрійовичу – Берестій, Ярославові – Володимир. Василько ж зібрав усі думки їх і послав до Мстислава в Володимир, представляючи йому всі розмови їх. Мстислав же послав до своїх спільників, що присягнули йому, до Ярослава у Галич і до Ляхів до Всеволодовичів, заявляючи їм про твердження [рішення] братів.

І зібрався Мстислав з ляхами і з Ярославом Галицьким, і пішов Мстислав у Київ на стіл, і Ярослав дав йому 5 галицьких полків, і Мстислав Всеволодович з ним же, і підступив до Микулина; і там прийшли до нього берендичі всі, і торці, і печеніги, і весь чорний клобук, і, прийнявши від них присягу, він пустив перед собою брата свого з берендичами, а сам пішов вслід за ним. І в той спосіб Володимир Мстиславич пішов із Трипілья до Вишгорода, і з жінкою, і з дітьми, в той же день Мстиславиха, мати його, вийшла до Вишгорода. Ярополк же з берендичами настигли Володимира на Желяні біля Доброго Дуба, і не дозволили берендичі стріляти на них, бо були берендичі обманщиками; і так їхали берендичі вслід за ними до Всеволоджого монастиря, і там повернувся Ярополк у

місто, а Мстислав другого дня ранком вслід за ним попрямував до Києва, вистроївши полки свої, Васильківським шляхом та до Ольгова, а як вступив він у Київ, вийшли туди всі кияни. Договорившись із братами, а також із дружиною та киянами того ж дня, він пішов до Вишгорода, а берендичів пустив на грабіж, і на Оболоні від Дніпра запалили вони двір тисяцького Давида, Радилів, а згоріло ще й інших дворів 7.

Мстислав же, прийшовши, став на горі від бору, а печенігів поставив на валу; берендичі ж убили Володимирового мужа, але й ці убили кращого берендича. А був тоді день п'ятниця, а зранку в суботу почали битися, їздячи до міста і виходячи з міста, жорстоко билися. І так почали договорюватися про володіння, посилаючи послів, Рюрик, і Давид, і Володимир із Мстиславом і, договорившись про володіння, цілували хрест [принесли присягу]. Мстислав же в понеділок ввійшов у Київ.

Хрестоматія з історії Української РСР: У 2 т. Т. І: 3 найдавніших часів до кінця 50-х рр. XIX ст. Київ, 1959. С. 78-79.

Літопис про виступ бояр проти князя Ярослава Осмомисла (1170 р.)

В том же лете вибеже княгини Ярославля из Галича в Ляхи [с] сином с Володимиром, и Ксятиин Серославичъ и мнози бояре с нею быша тамо 8 месяций. И начашася слагати к ней Святополк и ина дружина, вабяче опять, а князя ти йдем. Володимер же посла ко Святославу к Мьстиславичю, прося у него Червьна: «ать ми будетъ ту седячи добро слати в Галичъ; аже ти сяду в Галини, то Бужськ твой возворочю и 3 городы придам к тому». Святослав же да ему и крест к нему целова помагати ему; и пойде Володимер к Червну и с матерью. И устрете и вестъ от Святополка из Галича: «поедь стряпять; отца ти есмь яли, и приятели его Чаргову чадъ избиле; а се твой ворог Настаска». Галичани же накладше огнь сожгоша ю, а сына ея в заточение послаша, а князя водивше ко кресту, яко ему имети княгиню вправду, и тако уладившеся.

Історія України в документах і матеріалах. Т. І: Київська Русь і феодальні князівства XII–XIII століть. Київ, 1939. С. 137-138.

Літопис про боротьбу з половцями новгород-сіверського князя Ігоря Святославича (1185 р.)

Року 1185. [...] У той же час Святославич Ігор, внук Олегів, поїхав з Новгорода, місяця квітня в 23 день, у вівторок, взявши з собою брата Всеволода із Трубецька і Святослава Олеговича синовця свого із Рильська і Володимира – сина свого із Путивля і в Ярослава випросив на підмогу Ольстина Олексича – Прохорового внука з Куями, чернігівськими воєводами; і так ішли тихо, збираючи дружину свою; а коні в них були дуже гладкі. І коли вони йшли до річки Дінця, в час вечірній, Ігор глянув на небо і побачив сонце, яке стояло як місяць, і сказав боярам своїм і дружині своїй: «Чи бачите? Що означає це знамення?» Вони ж, глянувши, побачили всі і посхиляли голови, і сказали мужі:

«Це не на добро знамення оце». Тоді Ігор сказав: «Брати мої і дружино! Тайни Божої ніхто не відає, а творець цього знамення, як і всього світу свого, – Бог; що нам Бог дасть, чи на добро чи на наше зло, те ми побачимо». І, сказавши це, перебрів Донець; і так прийшов до Осколу і ждав два дні свого брата Всеволода; той ішов був іншим шляхом із Курська; і звідси пішли до Салниці, туди ж до них і сторожі приїхали, яких вони послали були язика ловити, і розповіли ці, що приїхали: «Ми бачилися з ратними людьми, ваші воїни їздять із зброєю; то або їдьте негайно, або повертайся додому, бо не наш це час».

Ігор же поговорив з братами своїми: «Якщо ми повернемося, не бившись, то сором нам буде, гірший від смерті; хай уже буде, як Бог нам дасть». І так надумавши, їхали вони всю ніч; другого ж дня, у п'ятницю, в обідню пору, зустріли половецькі полки, бо вони були вже дійшли, свої обози залишили позад себе, а самі зібралися від малого до великого, стояли на тому березі ріки Сюурлію. І ці виставили полків 6: Ігорів полк посередині, а справа – полк його брата Всеволода, а зліва – полк Святослава, його синовця, поперед нього – полк його сина Володимира і другий полк – Ярославів, які були з Ольстином Куї, і третій полк попереду із стрільців, які були від усіх князів виведені наперед; і так вистроїли вони свої полки. І сказав Ігор до братії своєї: «Братія, цього ми шукали, понатужимося ж! І так наблизились вони до половців, поклавши на Бога надію свою. І як стали доходити до ріки Сюурлію, виїхали з половецьких полків стрільці і, пустивши по стрілі на руські війська, поскакали назад; руські ж війська ще не перейшли були ріку Сюурлій; поскакали назад і ті половці, сили половецькі, які стояли далі від берега ріки.

Тоді Святослав Олегович, і Володимир Ігорович, і Ольстин з Куями, і стрільці кинулися вслід за ними, а Ігор і Всеволод ішли помалу, не розпускаючи полків своїх; передні ж руські війська били половців, ловили їх; втікаючи, половці пробігли мимо своїх обозів, руські ж війська, дійшовши до обозів, ополонилися, інші ж аж вночі повернулися до своїх полків з полоном. І, коли вже зібралися після цього полки половецькі, Ігор сказав до обох братів і до мужів своїх: «Це Бог силою своєю поклав на наших ворогів нашу перемогу, а на нас – честь і славу; оце ми бачили полки половецькі, бачили, що їх багато, а в нас що? Чи всі вже зібралися? Нині ж поїдемо протягом ночі, а хто поїде ранком після нас, то хто зна, чи всі переїдуть, але кращі кіннотники переберуться, а нам самим, як Бог дасть». І сказав Святослав Олегович до обох своїх стрій: «Я далеко гнався за половцями, і коні мої поморилися; якщо мені треба буде тепер виступити, то мені доведеться в дорозі відстати» – і Всеволод поміг йому, вимагаючи, щоб переночувати тут.

І сказав Ігор: «Не дивно є, якщо розібратися, що й померти тут можна» – і стали ночувати тут. У суботу ж, на світанку, стали виступати полки половецькі, як ліс, розгубилися князі руські, не знаючи, кому проти кого виступати, бо половців була сила-силенна. І сказав Ігор: «Це, знайте, зібрали ми на себе всю їх землю: Кончака і Козу Бурновича і Токсобича, Колобича, Етебича і Тертробича». І так договорившись, позлазили всі з коней, бо хотіли, б'ючись, дійти до ріки Дінця; бо вони казали: «Якщо відступимо і втечемо самі, а чорних людей

залишимо, то гріх нам буде від Бога, що відступимо, залишивши цих; отже, або вмиremo, або всі живі будемо на одному місці» [...]

Хрестоматія з історії Української РСР: У 2 т. Т. I: 3 найдавніших часів до кінця 50-х рр. XIX ст. Київ, 1959. С. 82-84.

Літопис про спільний похід дружин руських князів на половців (1187 р.)

У рік 6695 [1187]. Надумав князь Святослав зі сватом своїм Рюриком піти на половців, уборзі, наїздом, бо їм розповідали: «Половці близько, на Татинці, на дніпровському броді». І їхали вони в напад без возів. Володимир Глібович також приїхав до них із Переяславля з дружиною своєю. Він випросився у Святослава і в Рюрика їздити попереду з чорним клобуком. Хоча Святославу не любо було пустити Володимира попереду, перед синами своїми, але Рюрик та інші всі [це] схвалили, тому що він був муж доблесний, і смілий, і сильний у бою; він бо завше прагнув на доблесні діла. [...]

Але коли князі руські йшли на них, [половців], то з чорних клобуків дали вість сватам своїм у Половці, а половці, почувши, що йдуть на них князі руські, втекли за Дніпро. Князям же руським не можна було їхати вслід за ними, – бо Дніпро вже швидко покритися ополонками, бо була весна, – і вернулися вони до себе. У тім же поході розболівся Володимир Глібович недугою тяжкою, од якої він і скончався. І принесли його в город його Переяславль на носилицях, і тут преставився він, місяця квітня у вісімнадцятий день, і покладений був у церкві святого Михайла, і плакали по ньому всі переяславці. Він бо любив дружину, і золота не збирав, майна не жалів, а давав дружині; був же він князь доблесний і сильний у бою, і мужністю кріпкою відзначався, і всякими доброчесностями [був] сповнений. За ним же Україна багато потужила. [...]

Літопис руський. Київ, 1989. С. 342-343.

Літопис про смерть Ярослава Осмомисла і початок князювання в Галичі Володимира (1187 р.)

Того же лета преставися Галичський князь Ярослав, син Володимерь, місяця октябрю в 1 день, а во вторьш день положен бысть во церкви святая Богородица. Бе же князь мудр и речен языком, и богобоин, и честен ю землях, и славен полки: где бо бьашеть ему обида, сам не ходяшеть полцы своими, (но посылашеть я с вое) – водами; бе бо ростроил землю свою и милостыню силну, раздавашеть, странья любя и нищя корми, черноризскый чин любя и честь подавая от силы своея, и во всем законе ходя божи, к церковному чину сам приходя и строя добре [клирос].

И ко преставлению своему в болезни тяжче познася худ, и созва мужа своя и всю Галичкую землю, позва же и зборы вся и манастиря, и нищя, и силныя и худыя; и тако глаголаше плачяся ко всемъ: «отци, и братья, и сынове! Се уже отхожу света сего суетьнаго и йду ко творцю своему, а сгреших паче всех якоже ин никго не сгрешу; а отци и братья! Простите и отдайте!» И тако плакашеться по три дни, передо всеми сборн и передо всеми людми, и повеле

роздавати имение своє манастиремь и нищим; и тако даваша по всему Галичю по три дни, и не могоша раздавати. И се молвяхеть мужемь своим: «се аз одиною худою своею головою ходя, удержал всю Галичкую землю; а се приказываю место свое Олгови, сынови своему меньшему, а Володимеру даю Перемышль»; и урядив я, и приводи Володимера ко хресту и мужи Галичкыя на семь, яко ему не искат под братом Галича. Бящеть бо Олег Настасьичь, и бе ему мил, а Володимер же хожаше в воле его, и того доля не дащеть ему Галича. По смерти же Ярославле, бысть мятежь велик в Галичкй земли: и сдумавше мужи Галичкыи с Володимером, переступишеть хрестное целование и выгнаша Олга из Галича; и беже Олег отгуду во Вручий к Рюрикови, а Володимер седе в Галиче, на столе деда своего и отца своего.

Історія України в документах і матеріалах. Т. І: Київська Русь і феодальні князівства XII–XIII століть. Київ, 1939. С. 141-142.

Уривок зі «Слова о полку Ігореве» (бл. 1187 р.)

Не лепо ли нн бяшеть, братие, начяти старьими словесы трудных повестий о шгыку Игореве, Игоря Святъславлича? Начати же ся тый песни по былинамь сего времени, а не по замыплению Бояню! Боян бо вещий, аже кому хотяше песнь творити, то растекашеться мыслию по древу, серым вълком по земли, шизым орлом под облакы. Помняшеть бо, рече, пьрвых времен усобице. Тогда пуцашеть 10 соколовь на стадо лебедей: которни дотечаше, та преди песнь пояше старому Ярославу, храброму Мстиславу, иже зареза Редедю пред гылкы касожьскымы, красному Романови Святъславличю. Боян же, братие, не 10 соколовь на стадо лебедей пуцаше, и своя веща прьстн на живая струны вьскладаше; они же сами князем славу рокотаху. Почнем же, братие, повесть сию от старого Владимира до нынешняго Игоря, иже истягну умь крепостию своею и поостри сердца своего мужеством, нагогънився ратнаго духа, наведе своя храбрыя шгыкы на землю Половецкую за землю Руськую. Тогда Игорь вьзρε на светлое солнце и виде от него тьмою вся своя воя прикрыты. И рече Игорь к дружине своей: «Братие и дружино! Луце ж бы потяту бмти, неже полонену быти. А всядем, братие, на свои брьзыя комони, да позрим синего Дону».

Спала князю умь похоти, и жалость ему знаменне заступи искусити Дону великаго. «Хошу бо, рече, копие приломити конец поля половецкаго; с вами, русици, хошу главу свою приложити, а любо испити шеломом Дону». О Бояне, соловию старого времени! Абы ты сия ш ыь к ь і ущекотал, скача, славию, по мыслену древу, летая умом под облакы, свивая, славию, оба польи сего времени, рища в тропу Трояню, чрез поля на горн. Пети бнло песнь Игореву, того внуку: «Не буря сокольи занесе чрез поля широкая, га лица стады бежать к Дону великому». Чили вьспети было, вещей Бояне, Велесовь внуче: Комони ржуть за Сулою, звенить слава в Кневе. Трубм трубять в Новеграде, стоятъ стязи в Путивле». Игорь ждет мила брата Всеволода. И рече ему буй тур Всеволод: «Один брат, один свет светлыйи ти, Игорю, оба есве Светьславлича! Седлай, брате свои брьзыш комони, а мои ти готови, оседлани у Курьска напереди.

А мои ти куряни сведоми кьмети: под трубами повити, под шеломы възлелеяни, конець копия въскрьмлени: пути им ведоми, яруги им знаеми, луци у них напряжени, тули отворени, сабли възострени; сами скачють, яки серии вльци в поле, ищущи себе чти, а князю слави». Тогда вступи Игорь князь в злат стремя и поеха по чистому полю. Солнце ему тьмою путь заступаше; ночь, стонуши ему грозою, птичь убуди; свит зверин вста; збися Див кличет врху древа: велит послушати земли незнаеме – Вльзе, и Поморию, и Посулию, и Сурожу, и Корсуню, и тебе, тьмотораканьский бльван! А половци неготовами дорогами побегоша к Дону великому: крычат телегы полунощи, рци – лебеди распужени. Игорь к Дону вои ведет. Уже бо бедм его пасет птиц по дубию; вльци грозу въсрожат по яругам; орли клетком на кости звери зовут; лисици брешут на чрьленья щиты. О Руская земле, уже за шеломянем еси! [...]

О, стонати Руской земли, помянувшє прьвую годину и прьвих князей! Того старого Владимира нельзе бе пригвоздити к горам киевским: сего би ныне сташа стязи Рюриковы, а друзии Давидови; и розно ся им хоботи пашут, копия поют. На Дунай Ярославныш глас ся слыппит; зегзицею незнаема рано кичеть. «Полечю, – рече, – зегзицею по Дунаеви, омочю бебрян рукав в Каяле реце, утру князю кровавия его раны на жестоцем его теле!» Ярославна рано плачет в Путивле на забрале, аркучи: «О, ветре, ветрило! Чему, господине, насильно вееши? Чему мычеши хиновьскыя стрелкы на своєю нетрудною крилцю на моя лади вои? Мало ли ти бяшет горе, под облаки веяти, лелеючи корабли на сине море? Чему, господине, мое веселие по ковышию развея?» Ярославна рано плачет Путивлю городу на забороле, аркучи: «О Днепре Словутицю! Ты пробил еси каменныя горн сквозе землю Половецкую; ти лелеял еси на себе Святослави насады до пльку Кобякова: възлелей, господине, мою ладу к мне, а бых не слала к нему слез на море рано». Ярославна рано плачет в Путивле на забрале, аркучи:

«Светлое и тресветлое слънце! Всем тепло и красно еси. Чему, господине, простре горячую свою лучю на лады вои, в поле безводне жаждею имь лучи съпряже, тугою им тули затче?» Прысну море полунощи; идут сморци мъглами. Игореву князю бог путь кажет из земли Половецкой на землю Рускую к отню злату столу. Погасоша вечеру зари. Игорь спит. Игорь бдит. Игорь мислю поля мерит от великаго Дону до малаго Донца. Комонь в полуночи Овлур свисну за рекою; велить князю разумети. Князю Игорю не бить! Кликну; стукну земля, вышуме трава, вежи ся половецкыи подвизашася. А Игорь князь поскочи горностаем к тростию и белым гоголем на воду. Въврьжеся на брыз комонь и скочи с него бусым вльком, и потече к лугу Донца, и полете соколом над мъглами, избивая гуси и лебеди завтроку, и обеду, и ужине. Коли Игорь соколом полете, тогда Влур вльком потече, труся собою студену росу: претръгоста бо своя брызая комоня. [...] Рек Боян и ходи на Святъславля пестворца старого временн Ярославля, Ольгова коганя хоти: «тяжко ти головы кроме плечю, зло ти телу кроме головы, Руской земли без Игоря». Солнце светится на небесе, Игорь князь в Руской земли. Девици поют на Дунай, выются голоси чрез море до Києва. Игорь едет по Боричеву к святей богородици Пирогощей. Странн ради, гради весели. Певше песнь старим князем, а потом молодым пети слава: Игорю

Святъславличю, буй-туру Всеволоду, Владимиру Игоревичу. Здрави князи и дружина, побарая за христьяни на поганѣя плъки! Князем слава а дружине. Аминь.

«Слово о ігъку ИгоревИ» та його поетичні переклади і переспіви. Київ, 1967. С. 96-129.

**Статті «Руської правди» щодо захисту княжих урядників
та регулювання норм їх утримання (XI-XIII ст.)**

[...] По Ярославе же паки совкупившеся синове его: Изяслав, Святослав, Всеволод и мужи их: Косначько, Перенег, Никифор и отложиша оубиение за голову, но кунами ся викупати; а ино все яко же Ярослав судил, такоже и синове его оуставиша.

О оубиистве. Аже кто оубиеть княжа мужа в разбои, а головника не ищутъ, то виревную платити, в чиен же верви голова лежить, то 80 гри- [вен]; паки л[и] людин, то 40 гри[вен]. [...]

А се покони вирнии били при Ярославе: вирнику взяти 7 ведер солоду на неделю, же овен любо полоть, любо 2 ногате; а в середу куна же сыр, а в пятницу тако же; а кур по двою ему на день; а хлебов 7 на неделю, а пшена 7 оуборков, а гороху 7 оуборков, а соли 7 голважень: то то вирнику со отроком; а кони 4, конем на рот сути овес; вирнику 8 гри[вен], а 10 кун перекладная, а метелнику 12 векшии, а ссадная гривна. Аже будеть вира во 80 гри[вен], то вирнику 16 гри[вен] и 12 векши, а переди ссадная гри[вна], а за голову 3 гри[вны].

О княжи муже. Аже в княжи отроци, или в конюсе, или в поваре, то 40 гри [вен]. А за тивун за огнищнии, и за конюшин, то 80 гри[вен]. А в сельском тивуне княже или в ратаинем, то 12 гри[вен]. А за рядовича 5 гри[вен]. Тако же и за бояреск. [...]

О челяди. А челядин скрыйтс(я), а закличуть и на торгу, а за 3 дни не виведуть его, а познаеть и третин день, то свои челядин поняти, а оному платити 3 гри[вны] продажи. [...]

О татбе. Паки ли будеть что татебно купил в торгу, или конь, или порт, или скотину, то выведеть свободна мужа два или митника; аже начнеть не знати, оу кого купил, то ити по нем тем видоком на роту, а истыцю свое лице взяти; а что с ним погибло, а того ему желети, а оному желети своих кун, зане не знаеть оу кого купив; познаеть ли на долзе оу кого то купил, то свое кунѣ возметь, и сему платити, что оу него будеть погибло, а князю продажо. [...]

Аже буд[у]ть холопи татие, суд княжь. Аже буд[у]ть холопи татие, любо княжи, любо боярьстии, любо чернечъ, их же князь продажою не казнить, зане суть не свободни, то двоиче платить ко истыцю за обиду. [...]

Історія державної служби в Україні: У 5 т. Т. 3: Документи і матеріали. Київ, 2009. С. 76-77.

Літопис про посольство римського папи Інокентія III до галицько-волинського князя Романа (початок XIII ст.)

Роман Мстиславич, мстячи ляхам за їх неправди і за рани свої, зібрав галицьке і володимирське військо і пішов весною до Сандомира, взяв два міста і багато опустошив [...] Почувши ж, що Лешка на королівство не взяли, розгнівавшись, пішов він знову до Сандомира і почав ще більше розоряти і села палити. Ляхи ж пустили від себе Лешка, щоб він став від себе просити Ярослава; він же, не знаючи, що його обманюють, бо був дитиною ще, послав від себе послів просити Романа. Також і папа, почувши що Роман перемиг угрів і ляхів і всю Русь підкорив під себе, послав до нього свого посла намовляти перейти в католицьку віру свою, обіцяючи йому міста надати і королем в Русі зробити його. Роман же сперечався, опираючись на святе письмо, а вони, не соромлячись, тиснули на нього ласкавими словами. Одного разу, як той посол говорив Романові, що папа дуже могутній і може його зробити багатим, могутнім і шановним з допомогою Петрового меча, Роман, вийнявши свого меча, сказав послові: «Чи такий отой Петрів меч у папи? Якщо він має такий меч, то він може міста надавати, а я, доки маю його при бедрі, не хочу купувати, тільки кров'ю, як і батьки та діди наші примножали землю Руську, буду примножувати її». А Лешковим послам сказав: «Ідіть і скажіть: я не хочу з милості до вас – шкодити вам обом, тільки заплатіть мені витрати, які ви погодилися; а якщо не можете стільки срібла негайно дати, то дайте мені Люблін з землею, поки виплатите». І, відпустивши тих послів, пішов у Галич.

Хрестоматія з історії Української РСР: У 2 т. Т. I: 3 найдавніших часів до кінця 50-х рр. XIX ст. Київ, 1959. С. 84

Характеристика галицько-волинського князя Романа (початок XIII ст.)

В лето 6709. Начало княжения великаго князя Романа, самодержца бывша всей Руской земли, князя Галичкого. По смерти же великаго князя Романа, приснопамятнаго, самодержца всея Руси, одолевша всим поганьскым языком, ума мудростью ходяща по заповедем божиим: «устремилбоя бяше на поганья яко и лев, сердит же бысть яко и рысь, и губяше яко и коркодил, и прехоужаше землю их яко и орел, храбор бо бе яко и тур. Ревноваше бо деду своему Мономаху, погубившему поганья Измалтяны, рекомья Половци, изгнавшю Отрока во Обезн за Железная врата, Срчанови же оставшю у Дону, рибою ожившю; тогда Володимер Мономах пил золотом шоломом Дон, и приемшю землю их всю, и загनावипо оканья Агаринн.

По смерти же Володимире, оставшю у Сирьчана единому гудьцю же Ореви, посла и во Обези, река: «Володимер умерл естъ, а воротися, брате, пойди в землю свою; молви же ему моя словеса, пой же ему песни Половецкия; оже ти не восхочеть, дай ему поухати зелья, именемь евшан». Оному же не восхотевшю обратитися, ни послушати, и дасть ему зелье; оному же обухавшю и восплакавшю, рче: «да лучше естъ ва свой земле костью лечи, нели на чюже славну бити». И приде во свою землю. От него родившюся Концаку, иже снесе Сулу,

пешь ходя, котел нося на плечеву; Роману же князю ревновавшю за то, и тщашеся погубити иноплемьники. Велику мятежю во[з]ставшю в земле Руской, оставившима же ся двоима синома его, един 4 летъ, а другой дву лет.

Історія України в документах і матеріалах. Т. І: Київська Русь і феодальні князівства XII–XIII століть. Київ, 1939. С. 143-144.

Літопис про боротьбу князів Данила Романовича і Мстислава Удалого проти нападу на Галичину Польщі й Угорщини (1213-1219 рр.)

Времени же минувшю, еха Данил ко Мьстиславу в Галичъ, рекы на Лестька: «яко отчину мою держить»; оному же ведавшю: «сину! за первую любовь не могу на нь востати; а налези собе други». Данилу же возвратившуся к домови, и еха с братом и прия Берестий, и Угровеск, и Верещин, и Столпе, Комов, и всю Украйну. Лестько же велик гнев имеа на Данила; весне же бьвши, и ехаша Ляхове воевать, и воеваша по Бугу. И посла по них Данил Гаврила Душиловича и Семена Олуевича, Василка Гавриловича; и биша и до Сухое Дорогее, и колодники изымаша, и возвратишася в Володимерь с великою славою.

Тогда же Клим убьен бысть Хрystиничъ, един от всих его воин, его же крест и доньїне стоитъ на Сухой Дорогви. Ляхи же многи избиша, и гнаша по них до рекы Вепря. Льстькови же творящю, Мьстиславим светом Данил приял есть Берестий, Лестько же посла ко королеви: «не хочу части в Галичи, но дай его зяти моему». Король же посла вой многи и Лестко, и придоша к Перемишлю; Яронови же тогда тысящю держащю в Перемишли, избеже передь ними. Мьстислав бо се со всеми князьми Рускыми и Черниговьскыми, и посла Дмитра, Мирослава, Михалка Глебовича, противу им к Городку: Городок бо бе отложился, бяхуть в нем людье Судиславли. И Дмитрови бьущися под городом, придоша на нь Угре и Ляхове, и побеже Дмитр; тогда же и Василь дьяк, рекомый Молза, застрелен бысть под городом; Михалка же Скулу убиша, согонивше на Щиреце, а главу его сосекоша, трой чепа сняше золоты и принесоша главу его ко Коломанови; Мьстиславу же стоящу на Зубрьи, Дмнтр прибеже к нему. Мьстиславу же не могшу битися с Угрн, и просяше зятя своего Данила и Олександра да билета затворилася в Галиче; обещаеся ему Данил и Олександр ити в Галичъ, Данил же затворися в Галиче, а Олександру не смевшю.

Тогда же великая княгини Романова восприимши мниский чин. Потом же приде рать под город, Коломан и Ляхове: и многу бою бьвшю на Кровавом броду, и паде на ня снег, не могоша стояти, идоша за Рогожину, идоша на Мьстислава и прогнаша и[з] земли. Мьстиславу же поведавшю Данилови: «изыди из града»; Данил же изыде с Дмитром тысячькым, и с Глебом Зеремеевичем, и со Мирославом, изыдоша из града и бнша противу Толмачю, угони и неверный Витовичъ Володислав, наворотившеся на нь, и прогнаша и, и коня от него отьяша.

Данил бо млад бе, и виде Глеба Зеремиевича и Семьюна Кодьниньского мужескы ездяща, и приеха к нима укрепляя и, и инии же устрьмилися бяхуть на бег; того же дни бишась весь день ольне до ноци; тое же ноци увернушася, Данил

и Глеб Зеремеевичь яста Яньца, млад сѣ показа мужьство свое, и всю ночь бистася; наугрея же угони и Глеб Васильевичь, уверьнувшееся Данил на нь и гна и дале поприща, оному же утекшю пред ним борзости ради коньское; Данилови же возвратившюся и єдиному едущю межи ими, онем же не смеющим наехати на нь, донеле же взъеха к нему Глеб Судиловичь и Гаврило Иворовичь и Перенежько; оттуду проидоша в Онут и идоша в поле. Бывшю же гладу велику, поидоша возы к Плаву, на канун святого Дмитрея, взявше возы накормишася изобилно и похвалиша бога и святого Дмитрея, яко накорми я. Оттуду же придоша ниже Кучелемина, мысляще, куд прейти реку Днестр; божиею же милостию придоша лодья из Олешья, и приехаша в них на Днестр, и насытишася рыб и вина; оттуда же приеха Данил ко Мьстиславу. Мьстислав же великую похвалу створи Данилови, и дарн ему дасть великими и конь свой борзый сивый, и рече ему: «пойди, княже, в Володимерь, а яз пойду в Половци, мьстив сорома своего». Данилови же приехавшю в Володимерь [...]

Історія України в документах і матеріалах. Т. І: Київська Русь і феодальні князівства XII–XIII століть. Київ, 1939. С. 145-147.

**Воскресенський літопис про битву русів
з татарськими і монгольськими військами (1223 р.)**

Року 1223. За гріхи наші прийшли народи невідомі при великому князі київському Мстиславі Романовичу, внукові Ростислава Мстиславича. А прийшли то нечувані безбожні моавітяни, так звані татари, про яких добре і ясно ніхто не повідає, хто вони такі, і звідки прийшли, і що за мова в них, і якого вони племені, і що за віра в них; звуть їх татарами [...]. Пополошіть вони всю землю від сходу і Євфрату і від Тигру до Понтського [Чорного] моря, крім Ефіопії. Бог один відає їх; але тут ми зробили запис про них пам'яті раді князів руських і тієї біди, яка сталася їм [руським князям] від них [татар]. Про останніх ми чули, що вони багато країн пополнили [...]. Багато половців прибігло в Руську землю. А цей Котян був тестем князю Мстиславу Мстиславичу галицькому, і прийшов він з поклоном з князями половецькими до свого зятя Мстислава в Галич і до всіх князів руських, і дари приніс великі: коні і верблюди, буйволи, дівчат, і обдарував усіх князів руських, і сказали [половці] їм [руським князям] таке: м

«Нашу землю сьогодні подолали татари, а завтра прийдуть і візьмуть вашу, то допоможіть нам оборонитися; бо якщо ви не допоможете нам, то сьогодні ми будемо висічені, а завтра ви будете висічені». І почав просити Котян зятя свого про допомогу, а Мстислав почав просити братію свою, князів руських, кажучи: «Якщо ми, браття, цим [половцям] не поможемо, то вони здадуться їм же [татарам] і цим ще збільшать їх могутність». 1 довго так радились і взялися допомогти Котяну, зваживши на прохання половецьких князів. Коли ж відбулася нарада всіх князів у місті Києві, то вони прийняли таку пораду: «Краще б нам зустріти їх на чужій землі, ніж на своїй, і почали готувати війська, кожний у своїм володінні. Тоді був у Києві князем Мстислав, син Романа Ростиславича, а в Чернігові Мстислав Святославич Козельський, а в Галичі Мстислав Мстиславич, всі вони були найстаршими в Руській землі, а великого князя Юрія

Всеволодовича Суздальського на цій нараді не було; а були з ними молоді князі: князь Данило Романович – син Мстиславича, князь Михайло Всеволодович чернігівський – внук Святослава Олеговича, князь Всеволод – син Мстислава київського і багато інших князів; тоді великий половецький князь Басти охрестився, а Василька не було, в Володимирі [він був] молодий. І підняли землю руську всю проти татар і прийшли до ріки Дніпра на Заруб до острова Варязького [Хортиці] [...]

Тоді князь Мстислав галицький перейшов убрід Дніпро з тисячею воїнів, і напав на сторожі татарські, і переміг їх, а останні з них втекли з воєводою Гемеб'яком, але й там їм не було допомоги; вони заховали свого воєводу Гемеб'яка живого в землю, бажаючи зберегти його живим, але його там знайшли; тоді половці, випросивши його собі, самі вбили його. Почувши ж про це, руські князі вирушили всі разом за Дніпро на великій кількості човнів, а галичани і волинці кожні із своїми князями, а куряни, і трубчани, і путивльці прийшли кожні із своїми князями; прийшли ж і вигнані галицькі в човнах по Дністру, і вийшли вони в море, і було човнів 1000, і ввійшли в ріку Дніпро, і перевели [човни] через пороги, і стали біля ріки Хортиці на протолочному броді [...] Тоді ж всі князі перейшли ріку Дніпро і пішли на конях у поле половецьке, і зустріли татари руські полки; стрільці ж руські перемогли їх, і прогнали в поле далеко, вирізуючи їх, і взяли скотину їх, і втекли з стадами, так що всі вони позахоплювали собі багато скота. Звідти йшли [руські війська] вслід за ними [татами] 8 днів до річки Калки, і там вони зустріли татарські сторожі, і кинулись на них війська руські, але сторожі татарські стали битися з військами руськими, і вбитий був там Іван Дмитрович і два інші з ним; коли ж татари від'їхали, то на раніше названій річці Калці зустріли вони половецькі полки і руські. Князь же Мстислав Мстиславич наказав перейти ріку Калку спочатку Данилові з своїми військами і іншим військам з ним, а сам після них перейшов, і зайшли вони за ріку Калку і послали в сторожі Ярона з полками і половцями, а самі стали табором там, а князь Мстислав скоро після цього приїхав. По дорозі він бачив війська татарські, і тому, приїхавши, він негайно звелів [своєму війську] озброїтися; а князям Мстиславу і другому Мстиславу, які сиділи в таборі і нічого не знали про татарські війська, він нічого не сказав із заздрощів, бо була між ними велика суперечка.

Коли війська зібралися до купи, то Данило виїхав наперед і Семен Олюєвич і Василько Гаврилович, і розійшлися на полки татарські. Василько зразу ж був убитий, а Данило був поранений у руку, але він не чув рани, що була на тілі його, бо був молодий і буйний [нестримний]; і хоч було йому тоді 18 років, але він був сильний у бою. Винищував він татар мужньо [...] В скорому часі половці стали втікати і, втікаючи, потоптали табори руських князів, а руські князі не встигли були ополчитися проти них, і розгубилися війська руські, і була тяжка і жорстока різня, і за гріхи наші руські війська були розбиті [...] Бачачи ж все це зло, яке сталося, київський князь не рушив нікуди з місця; став був він на горі над рікою Калкою, а місце було кам'янисте, і вони зробили там городок з кілків і билися з городка з татарами 3 дні. А інші татари погналися вслід за руськими

князями, б'ючи їх аж до Дніпра, а біля цього городка залишилося два воєводи, Чегиркан і Тешукан, проти князя Мстислава і його зятя Андрія та Олександра Дубровського; а було там два князі з князем Мстиславом. Там же і бродники були старі і їх воєвода Плоскиня, і там вони, окаянні, дали присягу Мстиславу і обом князям, що не повбивають їх, а пустять їх на викуп, і, збрехавши, окаянный видав їх, зв'язавши, татарам, і татари городок взяли, і людей вистинали, а князів підклали під дошки і сіли на них зверху обідати, і так там скінчили князі своє життя.

Хрестоматія з історії Української РСР: У 2 т. Т. І: 3 найдавніших часів до кінця 50-х рр. XIX ст. Київ, 1959. С. 88-90.

Літопис про боротьбу руських князів за київський стіл (1238 р.)

В лето 6746. Михаил бежа по сыну своему перед Татары во Угры, а Ростислав Мъстиславичъ Смоленского седе Къіеве. Данил же еха на нь и я его, и остави в немъ Дмитра, и вдасть Къіев в руце Дмитрови обьдержати противу иноплеменьныхъ языкъ, безбожныхъ Татаров. Яко бежал естъ Михаил ис Къіева в Угры, [Ярослав] ехав я княгиню его и бояр его поима, и город Каменецъ взя. Слышав же се Данил, посла слн, река: «пусти сестру ко мне, зане яко Михаил обеима нама зло мыслить»; и Ярослав услыша словеса Данилова, и бысть тако, и приде к нима сестра к Данилу и Василку, и держаста ю во велице чести. Король же не вдасть девкы своей Ростиславу, и погна и прочь. Шоста Михаил и Ростислав ко уеви своему в Ляхы и ко Кондратови. Присла бо Михаил слы Данилу и Василку, река: «многократы согрешихова и многократн пакости творях ти, что ти обещах и того не створих; аще коли хотях любовь имети с тобою, невернии Галичане не вдадыхут[ь] ми; ныне же клятвою клянутися, яко николиже вражды с тобою не имам имети»; Данил же и Василко не помянуста зла, вдаста ему сестру и приведоста его из Ляхов. Данил же с[о]вет створи со братом си, обеща ему Киев Михаилу, а сынови его Ростиславу вдасть Луческ; Михаил же, за страх Татарский, не сме ити Кіеву. Данил же и Василко вдаста ему ходити по земле своей, и даста ему пшенице много, и меду и говяд и овецъ доволе. Михаил же уведев приятъе Киевское, и бежа со сыном своим во Ляхы Кондратови, приближившимжеса Татаром, то не стерпе туто, йде в землю Воротславьску, и приде ко месту Немецкому, именемъ Середа; узревши же Немци, яко товара много естъ, избиша ему люди и товара много отьяша, и унуку его убиша; Михаилу иже не дошедшу и собравшюся, и бысть в печали велице, уже бо бяхуть Татари пришли на бой ко Индриховичю; Михаил же воротися назад опять Кондратови. [...]

Історія України в документах і матеріалах. Т. І: Київська Русь і феодальні князівства XII–XIII століть. Київ, 1939. С. 16

Ніконовський літопис про оборону Києва під час облоги міста військами хана Батия (1240 р.)

В тому ж році (1240 р.) прийшов хан Батий до міста Києва з величезною кількістю воїнів і оточив місто. Облягла його сила татарська, і неможливо було нікому з міста вийти, ні в місто ввійти. І не можна було чути в місті один одного від скрипіння возів, ревіння верблюдів, від звуків труб і органів, від ржання стад кінських і від крику та галасу незчисленної кількості людей. І вся земля була переповнена татарами. Захопили тоді кияни татарина, на ім'я Таврула, і той назвав усіх великих князів, що були з Батием, і розказав про його незчисленну силу [...] Приставив Батий багато пороків до міста Києва біля Лядських воріт, бо там близько були хащі. Багато пороків било [в стіни] безперестанно, день і ніч, а городяни мужньо боролися, і багато було мертвих, і лилася кров, як вода. І послав Батий у Київ до городян з такими словами: «Якщо підкоритеся мені, буде вам милість, а як будете опиратися, то багато постраждаєте і жорстоко загинете». Але городяни ніяк не послушали його, а злословили і проклинали його. Батий же дуже розгнівався і звелів з великою люттю іти на приступ міста. І так з допомогою великої кількості пороків пробili міські стіни і ввійшли в місто, а городяни кинулися назустріч їм. І тут можна було бачити і чути страшенний тріск списів і стукіт щитів; стріли затьмарили світло так, що не видно було неба за стрілами, а була темрява від безлічі стріл татарських, і скрізь лежали мертві, і скрізь текла кров, як вода. Дуже поранений був воєвода Дмитро, і багато сильних загинуло. І були переможені городяни, і татари зійшли на стіни, але від великої втоми засіли на стінах міських. І настала ніч. Городяни в цю ніч спорудили другий город навколо церкви святої Богородиці. На ранок же прийшли на них татари, і був лютий бій, і стали знемагати люди, і вбігли із своїми пожитками на церковні комари, і від ваги повалилися стіни церковні, і взяли татари місто Київ, місяця грудня в 6 день [...] А Дмитра воєводу привели пораненого до Батия, і не велів Батий убивати його ради його мужності. І почав Батий розпитувати про князя Данила, і сказали йому, що князь утік в Угорщину. Батий же посадив у місті Києві свого воєводу, а сам пішов до Володимира на Волинь.

Хрестоматія з історії Української РСР: У 2 т. Т. І: 3 найдавніших часів до кінця 50-х рр. XIX ст. Київ, 1959. С. 93-94.

Письмова згода папи Інокентія IV прийняти «Королівство» Данила Романовича під своє заступництво (1246 р., травня 3)

Найяснішому королю Русі — єпископ Інокентій, слуга слуг Божих. Оскільки ми намірені удостоїти тебе і твоє Королівство як нову ниву [Господню] особливою милістю і благословенням, то охоче відгукнулися на твої прохання і доброзичливо вислухали твої просьби, покладаючись на милість Бога. Схилені твоїми благаннями, ми приймаємо тебе і згадане Королівство під заступництво святого Петра і наше, [що] й підтверджуємо сьогоднішнім листом. Нехай не буде нікому з людей дозволено порушувати цю сторінку нашого покровительства або в нерозсудному зухвальстві виступати проти нього. Коли ж хто-небудь

насмілиться це зробити, то хай він знає, що викличе на себе гнів усемогутнього Бога і святих апостолів Петра і Павла. Купчинський О.

Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Львів, 2004. С. 765.

**Лист папи Інокентія IV до католицьких ченців,
що мали відбутися на Русь до Данила Романовича (1246 р., травня 3)**

Бажаючи відгукнутись на прохання найдорожчого у Христі нашого сина [...] найчеснішого короля Русі і бажаючи в усьому з Божою допомогою задовольнити його побажання, ми відряджаємо вас для перебування при ньому, даючи вам нашим листом такі повноваження, якими наділені ті, хто посланий до татар. А тому велимо негайно з'явитись перед цим королем і знаходитись при ньому [стільки], скільки йому буде потрібно. [...]

Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Львів, 2004. С. 765-766.

**З письмового дозволу папи на дотримання єпископами і пресвітерами Русі
традиційних релігійних обрядів (1247 р., серпня 27)**

Оскільки ми особливо поважаємо тебе серед шанувальників церкви, [то] з Божою допомогою охоче спрямовуємо [наш] слух до твоїх прохань і чинимо милостиве благословення твоїм побажанням. Тому, найдорожчий у Христі сине, схилиючись до твоїх прохань, ми дозволяємо цим листом єпископам і іншим пресвітерам Русі дотримуватися обрядів, пов'язаних з [підготовкою святих дарів із] перебродженого тіста та інших їхніх релігійних звичаїв, які не суперечать католицькій вірі, тобто вірі римської церкви. Нехай не буде нікому з людей дозволено порушувати цю сторінку нашого покровительства або в нерозсудливій зухвалості виступати проти нього. Коли ж хто-небудь насмілиться це зробити, то хай він знає, що викличе на себе гнів усемогутнього Бога і святих апостолів Петра і Павла.

Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Львів, 2004. С. 767.

Літопис про поїздку князя Данила Романовича до хана Батия (1245 р.)

У рік 6758 [1245 - НХ]. Тим часом [хан] Могучій прислав посла свого до Данила й Василька, коли вони обидва були в [городі] Дороговиську: «Дай Галич!» [1 Данило] був у печалі великій, тому що не укріпив він був землі своєї городами. І, порадившись з братом своїм, поїхав він до Батия, кажучи: «Не дам я пів-отчини своєї, а їду до Батия сам». [...] прибув він до Батия на Волгу. [І] коли він збирався поклонитися [ханові], то прийшов чоловік Ярослава [Всеволодовича] Сонгур [і] він сказав: «Брат твій Ярослав кланявся кушу, і тобі кланятися». І одказав йому [Данило]: «Диявол говорить із уст ваших. Бог запре уста твої, і не буде почуто слово твоє». І в той час він покликаний був Батиєм [...]

І поклонився він за обичаєм їх, і ввійшов у вежу його. Він, [Батий], сказав: «Данило! Чому ти єси давно не прийшов? Але якщо нині ти прийшов єси, – то й се добре. Чи п'єш ти чорне молоко, наше пиття, кобилячий кумиз?» І він сказав: «Досі я не пив. А нині ти велиш – я п'ю». Він тоді сказав: «Ти вже наш-таки, татарин. Пий наше пиття!» І він, [Данило], випивши, поклонився за обичаєм їх, [і], промовивши свої слова [подяки], сказав: «Я іду поклонитися великій княгині Баракчиновій». [Батий] сказав: «Іди». Пішовши, він поклонився їй за обичаєм. І прислав [Батий] вина дзбан, і сказав: «Не звикли ви пити молока, пий вино!» О, лихіша лиха честь татарська! Данило Романович, що був князем великим, володів із братом своїм Руською землею, Києвом, і Володимиром, і Галичем, і іншими краями, нині сидить на колінах і холопом себе називає! А вони данини хочуть, і погрози ідуть, [і] він життя не надіється! О, лиха ти, честь татарська! [...] [...] Пробув же князь у них днів двадцять і п'ять, [а тоді] одпущений був [із тими], що були з ним, і поручена була земля його йому. І прийшов він у землю свою, і зустрів його брат [Василько] і сини його. І був плач через обиду його, але ж більша була радість, що він є здоров. [...]

Літопис руський. Київ, 1989. С. 404-406.

**Літопис про благодійність волинського князя
Володимира Васильковича (1288 р.)**

Коли великий князь Володимир Василькович лежав хворий повних 4 роки, про хворобу його так скажемо [...] Але поки він ще був не дуже хворий, а ходив і їздив на коні, він роздав убогим все майно своє: золото, і срібло, і каміння дороге, і пояси золоті свого батька і срібні, і все те своє, що придбав був собі після батька свого, все роздав; і блюда великі срібні, і кубки золоті і срібні сам перед своїми очима побив і перелив у гривні; і намиста великі золоті баби своєї і матері своєї він перелив і розіслав милостиню по всій землі; і стада пороздавав убогим людям, у кого коней нема, а також тим, у яких загинув хто-небудь під час війни з Телебугою.

Хрестоматія з історії Української РСР: У 2 т. Т. І: 3 найдавніших часів до кінця 50-х рр. XIX ст. Київ, 1959. С. 76.

**Дарча грамота галицького князя Лева Даниловича церкві св. Миколи
у Львові та на передачу її володіння своєму писареві
Симеону Жельдецькому (1292 р., жовтня 8)**

Порадившись з нашою радою, як наш прадід, званий за руським звичаєм царем Володимиром, також володар Русі й наш батько зі своєї великої вдячності давав і дарував немало церквам чи радше божим храмам грецького обряду всюди на наших руських землях, так і ми на славу імені всемогутнього Бога та на честь святих храмів, а саме [храмові] святого Миколи, розташованому на Львівському передмісті під Високим Замком побіч гори, що в народі зветься Будельничою, при вулиці, або ж при громадській чи спільній дорозі, яка проходить Львовом з Волині, відступаємо і даруємо навіки цій названій церкві святого Миколи догідні

місця, тобто площі, а також дворища з обох боків згаданої вулиці та іншої, з Волині, яка йде від львівської міської брами, починаючи від храму [церкви] святого Миколи та його дворища, що [починається] навпроти храму з нижньої частини вказаної вулиці від дворища, відданого і подарованого дияконам, дякам, священникам та служителям храму святого Миколи.

Це дворища навпроти храму святого Миколи за дорогою, що ззаду межує з вищезгаданою вулицею, частково прилягає до храму святого Федора і нижче до межі храму Воскресіння нашого спасителя Христа аж до цієї дороги, яка веде від згаданого храму Господа нашого Ісуса Христа, тобто його найсвятішого Воскресіння, і повертає нижче до ріки, а за храмом святого Федора аж до брами Львова і вищеназваної вулиці Волинської, від святого Миколи аж до святого Онуфрія; а також усі доми з обох боків цієї вулиці, городи, дворища, чинші, повинності, слуги з усіма підданими, іншими словами, з підлеглими, починаючи від храму і двору святого Миколи вздовж до монастиря святого Онуфрія, щоб подібним був [цей] маєток чи володіння, або по-іншому, ґрунт з маєтком або спадщиною монастиря цвинтаря, а також город [монастиря] святого Онуфрія і по тій же дорозі, повертаючи до [храму] святого Миколи, всю гору, що називається в народі Будельнича, при дорозі, яка проходить через гору Кальварію, що видніється на верхній частині [самої] гори Будельничої, разом з городом храму святого Миколи і на цьому городі [церкви] святого Миколи – вільне право брати, тобто черпати воду, що протікає до нашого двору в місті Львові, а радше до Низького Замку біля кухні. Так, отже, цій самій [церкві] назавжди і на вічні часи ухвалюємо і відступаємо право на [всі ці] володіння та користування ними. І в цих дворах [храму] святого Миколи вищезгаданої вулиці буде вільно всім усякого роду ремісникам і кожному зокрема займатися своїм ремеслом, саме кравцям, кушнірам, шевцям, ковалям, різникам і [людям] усіх видів ремесел, домагатися всіма способами своєї вигоди за міським звичаєм і користуватися всіма прибутками за звичаєм міщан і втішатися пожитками, як усі громадяни Львова, і торгівлею та всякого роду товарами, також і в інших частинах або районах з тією ж свободою, як і громадяни Львова.

Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Львів, 2004. - С. 556-559.

З довідки про перебування в Україні в XIII–XIV ст. вірмен та надані їм руськими володарями привілеї.

Львів заснований близько 1269 року Левом, сином князя Русі Данила. Цей Данило помер близько 1263 або 1264 року. Таким чином, покликання вірмен відбулося раніше, оскільки вірмени приурочують своє прибуття до згаданого Данила, проте на той час Львова ще не існувало. На підставі цього зовсім точно не підлягає сумніву, що їх покликали не у місто Львів, а на землі Русі [взагалі], для того щоб з Данилом, разом з русинами і татарами, вести війну супроти [Польського] Королівства, що видно з хронік Королівства часів Лешка Чорного. Ті самі вірмени, коли навіть з часом дотримувалися привілеїв Лева, [яких ми їм не визнаємо], як усіх їх, проте [вони] втратили [силу] за законами війни саме тоді,

коли захоплена військовим шляхом частина Русі з містом Львовом перейшла до Казимира у 1340 році, так що заснування міста потрібно вже відносити до заходів його [Казимира III], а не цих ранніх князів Русі. Це і визнається першим привілеєм Казимира [III], виданим у Сандомирі 1356 року, [і] третім підтвердженням Казимира [IV] 1460 року.

Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Львів, 2004. С. 947-948.

**Акт правової трансакції купівлі – продажу князем Левом
війтівства на магдебурзькому праві у м. Перемишлі
(між 1301-1323 рр.)**

Я, князь Лев, продав Іванові війтівство у Перемишлі і кам'яну церкву святого Миколи під магдебурзьке право, і він мені за це дав дві гривни золота і сорок сувоїх сукна або шовку [?], і я продав йому з усіма правами, [що впливають з] магдебурзького права, а саме: жоден вїт не має права суду, тільки вїт міста на основі війтівського права, і ніхто його самого не може позивати в суд, а лише до князя. А цей князь його самого повинен судити разом з вїтами за війтівським правом, а міщан ніхто не повинен судити, тільки вїт за магдебурзьким правом. А продав я йому на всі часи і навічно. І хто моє слово порушить, матиму з ним суд перед Богом.

Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Львів, 2004. С. 145.

Актовий запис із засвідченням зовнішньополітичних зносин галицько-волинських князів Андрія і Лева з Тевтонським орденом (1316 р., серпня 9)

Вельможному панові і улюбленому у Христі братові Карлу з Тревері, великому магістрові ордену шпиталю святої Марії Тевтонського дому в Єрусалимі та іншим братам цього визнання у Пруссії. Андрій і Лев, з Божої ласки князі всієї землі Русі, Галичини та Володимирщини, [шлють] поздоровлення і [бажають] після цього [проведеного] у боротьбі життя торжествувати серед небесних. Оскільки між шанованими мужами, вашими попередниками – магістром і братами пруськими, з одного боку, і нашими найяснішими предками – з другого, процвітали вияви люб'язності та добродійства взаємного сприяння, тому й нам відродно з вами єднатися цим зв'язком прихильності та щирої дружби. Тим паче, що й шановний і побожний муж, наш милий родич Зігхард із Шварцбурга, висловлювався за необхідність відновлення з нами дружби, що в давнину [пов'язувала] наших предків, як це ширше сказано у відповідних документах та угодах.

Ми, бажаючи за прикладом наших предків бути з вами у щирій дружбі та прихильності і дружніх союзів від давніх днів поміж нами укладених узагалі нічим не зменшити, радше з Божої волі щедріше примножити. Будемо, врешті, старатися надійно захистити ваші землі від татар і від будь-якого іншого ворожого нападника, як тільки це нам випаде. Крім того, перед вами і всім вашим

народом ми є боржниками щодо всякої прихильності, сприяння та доброзичливості. На засвідчення цього ми звеліли написати даний документ, зміцнений силою наших печаток.

Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Львів, 2004. С. 151-152.

**Звернення радників та громади м. Володимира до радників
та громади м. Штральзунда щодо перехоплення товару,
який належав володимирським купцям (1324 р.)**

Хай буде відомо вам, у нашій присутності було висловлено протест [у тому], що Бертрам Русин і Микола, пред'явник даного документа, наші брати й співгромадяни, мали на судні, що недавно через загрозу льоду, затонуло у межах володаря Ругії, 34 [сувої] сукна, серед них 14 іпренських, інші – дорненські та попренські. їх придбав собі цей же Микола у Фландрії і склав на згаданому судні, щоб перевезти, поклавшись на свою долю та успіх. Ці сукна були їхніми і нічийми іншими як тоді, так і тепер; до того ж ці ж Бертрам і Микола тоді були, як і тепер є, нашими найвидатнішими громадянами. Крім них ви й до нас повинні мати непохитну і певну повагу. Для засвідчення цієї справи до теперішнього [документа] підвішено нашу печатку. Гаряче просимо, з огляду на справедливість і з поваги до нашої постійної прихильності, щоб зволили розпорядитися [та] згадані сукна були безперешкодно і в цілості повернені до рук того ж Миколи та його названого брата. Це й бажаємо з усією відданістю та вдячністю у вас та у [всіх] ваших, – якщо буде така потреба, – з особливою [до вас] прихильністю.

Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Львів, 2004. С. 166.

**Дарчий акт князя Юрія Тройденовича своєму слугі Барткові
із Сандомира на спадкове володіння війтівством у м. Сяноці (1339 р.)**

Оскільки легше забуваються земні справи людей, які ясно не підтверджуються ні письмом, ні словом свідків, то необхідно, щоб звершена справа на довгі роки була скріплена гідним пам'яті записом. Отож хай дізнаються всі загалом і кожен зокрема – як тепер, так і у майбутньому, кому б не був поданий цей аркуш – чи то для читання, чи для слухання, що ми, Юрій, Божою ласкою князь і спадкоємець Королівства Русі, будучи при доброму здоров'ї тіла та душі, внаслідок зрілої, заздалегідь обміркованої та щирої волі дали та надали нашому вірному слугі Барткові зі Сандомира війтівство у нашому місті Сяноці, що розташоване над рікою, званою Сян, з повною владою та усією юрисдикцією за німецьким, тобто магдебурзьким правом, [щоб] він та його діти і всі законні спадкоємці [на основі цього] постійного права вільно та за спадщиною [цим війтівством] володіли, [його] держали та посідали, як [це передбачає] саме магдебурзьке право, [що] має силу та зберігається у кожних окремих містах; [право, що дозволяє] судити будь-яку людину – чи то німця,

поляка, угорця або русина, якого б стану і статі або становища не була ця людина, [якщо перебуває] в окрузі та околицях, належних до цього ж міста Сянока.

А кари від вказаних осіб два динари, згідно з правом, повинні віднести нам, а третій повинен бути призначений самому Барткові, його нащадкам і спадкоємцям. Урешті, раніше названому Барткові, його дітям і законним теперішнім і майбутнім спадкоємцям ми дали в самому місті Сяноці у посідання згідно з усіма правами або свободою спадкоємства ринок і його околиці, щоб його забудувати чи споруджувати на ньому, що захочуть – будинки і всілякі крамниці, тобто [для] суконників, крамарів, м'ясників, шевців, рибалок, та все те, що могли б застосовувати та обернути на власний ужиток. І рівно ж цьому згаданому Барткові та його нащадкам ми дали та надали дворище кравців і лазні з їх площами, чи були б вони розміщені внутрі чи поза містом Сяноком. Окрім того, часто згадуваному Барткові і його спадкоємцям або законним дітям ми добродушно дозволили [на основі] вічного і спадкового права володіти шостим лишком чи ланом між гаями і межами самого міста Сянока, тобто півмилі в околицях самого міста вище і нижче [від нього], біля ріки Сяну [на] одну милю і стільки праворуч, на тій частині берега, де розміщене місто, з усіма пожитками [та] прибутками, які є і які можуть бути, тобто на ріллі, де викорчувані і де можуть бути викорчувані [дерева], на луках, пасовищах, полях, болотах, у лісах і зарослях, при полюванні на тварин і всіляких звірів і ловлі різних птахів, а також з усіх пожитків і доходів, які можна було б набути між гаями та згаданими межами [міста].

Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Львів, 2004. С. 192-194.

Уривок з «Анналів або хроніки славного Польського Королівства»

Яна Длугоша про захоплення Казимиром III

Галицько-Волинської Русі (1340 р.)

А король польський Казимир недовго перебував у Кракові, та й то лише задля того, щоб підготувати війська до походу влітку на Русь. У день Різдва св. Івана Хрестителя веде військо, зібране по всіх землях, на Русь і здобуває та захоплює під своє панування – тим паче, що деякі добровільно піддавалися, – замки і міста в Перемишлі, Галичі, Луцьку, Володимирі, Сяноку, Любачеві, Теревовлі, Тустані та інші фортеці. А оскільки багато хто із шляхти і бояр руських бажав собі його панування, то в один рік, протягом одного літа й одного походу поширює панування своє і Королівства Польського на цілу Руську землю і як окрему частину включає, об'єднує та приєднує назавжди до Королівства Польського. І від того часу ніколи не відмовила вона в підданстві і ослушенстві Королівству Польському. Завжди перебувала в щирій, непорушній і відданий вірності. І хоч деякі з руської шляхти противилися пануванню польського короля Казимира і, зміцнені підтримкою татар, намагалися частими походами чинити опір королю Казимирові, та оскільки, однак, боялися розпочинати вирішальний похід зі страху перед силою короля, по багатьох битвах, зламані, вигинули майже дощенту і були розсіяні, а ціле військо польське після здобуття великої кількості

замків і фортець і підкорення Руської землі звитяжно і без втрат повернулося додому.

Хрестоматія з історії України литовсько-польської доби. Львів, 2011. С. 21.

**Літописні записи про розвиток культури в Галицько-Волинській державі
(до середини – другої половини XIV ст.)**

[...] Город же Холм так був споруджений, за божим велінням. Коли ото Данило княжив у Володимирі, спорудив він город Угровськ і поставив у ньому єпископа [Іоасафа]. Але [якось], коли він, [Данило], їздив по полю і діяв лови, то побачив він на горі гарне і лісисте місце, оточене навкруги його полем, і запитав тамтешніх жителів: «Як іменується се місце?» І вони сказали: «Холм йому ім'я є». І, уподобавши місце те, надумав він, що поставить на ньому невеликий городок. Він дав обітницю Богу і святому Іоанну Златоусту, що спорудить на честь його церкву. І поставив він невеликий городок, та, побачивши, що Бог помічником йому, а Іоанн підпомагачем йому є, спорудив він інший город, що його татари не змогли взяти, коли Батий всю землю Руську захопив. Тоді й церква святої Трійці запалена була і знову була споруджена. Коли ж побачив се князь Данило, що Бог сприяє місцю тому, став він прикликати приходнів – німців і русів, іноплемянників і ляхів. Ішли вони день у день. І юнаки, і майстри всякі утікали [сюди] од татар – сидельники, і лучники, і сагайдачники, і ковалі заліза, і міді, і срібла. І настало пожвавлення, і наповнили вони дворами навколо города поле і села.

Звів також [Данило] церкву святого Іоанна [Златоустого], красну і гожу. І споруда її була така: склепінь чотири; з кожного вугла – склепіння, і стояли вони на чотирьох головах людських, вирізьблених одним умільцем; троє вікон прикрашені [були] склом римським; при вході в олтар стояли два стовпи з цілого каменя, і на них – склепіння; а верх же вгорі прикрашений [був] зорями золотими на лазурі; внутрішній же поміст її був вилитий з міді і з чистого олова, так що блищав він, як дзеркало. Дверей же її двоє [були] прикрашені каменем тесаним – галицьким білим і зеленим холмським; різьблені одним умільцем Авдієм горорізьби [їх були] всяких барв і золоті; спереду ж їх [на західних дверях] був зроблений Спас, а на північних – святий Іоанн [Златоустий], так що всі, хто дивився [на них], дивувалися.

Прикрасив [Данило] камінням дорогим, бісером і золотом також ікони, які він приніс із Києва, і образ Спаса і пресвятої Богородиці, що їх йому сестра Федора дала з [київського] монастиря [святого] Феодора; приніс він також ікону Стрітення з [города] Вручого од отця його [Мстислава Мстиславича]. Диву подібні [були образи сі], що погоріли в церкві святого Іоанна; один [архангел] Михаїл зостався [з] чудових тих ікон. І дзвони [Данило] приніс із Києва, [а] інші тут вилив. Усе це вогонь спалив. І вежа [стояла] посеред города висока, щоб бити з неї довкола города. Знизу зведена з каменя п'ятнадцять ліктів у висоту, а сама зроблена з тесаного дерева і вибілена, як сир, сяjala вона на всі сторони. Близь неї був студенець, тобто колодязь, що мав тридцять і п'ять сажнів. Храми [були] прекрасні, і мідь від вогню повзла, як смола.

Посадив він також сад гарний і спорудив церкву на честь святих безмедників Кузьми [і] Дем'яна; має вона чотири стовпи, витесані з цілого каменя, що держать верх; з таких же [каменів витесані] і другі [стовпи]; а в олтарі перед бічними дверима стоїть також гарний [образ] пресвятого Дмитрія [Солунського], принесений здалеку. За поприще од города [Холма] стоїть також башта кам'яна, і на ній – орел кам'яний вирізьблений; висота ж каменя – десять ліктів, а з верхівками і з підніжжями – дванадцять ліктів. [...] [...] Князь же Володимир за княжіння свого багато городів поставив, після отця свого. Він поставив Берестій, а за Берестієм поставив город на пустому місці, що називається Лосна, і назвав його ім'ям Кам'янець, – тому що [там] була кам'яна земля. Спорудив він також у ній башту кам'яну, заввишки сімнадцять сажнів, гідну подиву всім, хто дивиться на неї, і церкву поставив Благовіщення святої Богородиці, і прикрасив її іконами золотими, і начиння служебне викував срібне, і Євангеліє апракос, оковане сріблом, [і] Апостола апракос, і Паремію, і Соборник отця свого тут ж положив, і хреста воздвижального положив.

Так само і в Більську спорядив він церкву іконами і книгами. У Володимирі ж розписав він увесь [храм] святого Дмитрія [Солунського], і начиння служебне срібне викував, і ікону пресвятої Богородиці окував сріблом, з камінням дорогим, і завіси [придбав], золотом шиті, а другі – оксамитні, з дрібним жемчугом, і всяким узороччям оздобив він його. В єпископії ж, у [церкві] святої Богородиці, образ Спаса великого він окував сріблом, [і] Євангеліє, списавши, він окував сріблом і дав святій Богородиці, і Апостола списав апракос [і] святій Богородиці дав і начиння служебне позолочене з камінням дорогим Богородиці-таки він дав, [і] об раз Спаса, окований золотом, з дорогим камінням, поставив він у святій Богородиці на пам'ять про себе. У монастир у свій [святих] Апостолів він дав Євангеліє апракос, і Апостола, сам списавши, тут ж положив, і Соборник великий отця свого, і хреста воздвижального і Молитовника дав. В єпископію перемишльську він дав Євангеліє апракос, оковане сріблом, з жемчугом, яке сам був списав. А до Чернігова послав він у єпископію Євангеліє апракос, золотом розписане, а оковане сріблом, з жемчугом, і посеред нього [на оправі зроблено] Спаса, з емаллю.

В луцьку єпископію дав він хреста великого срібного позолоченого, з чесним древом. Спорудив він також і церков багато. [...] Євангеліє він списав апракос, окував його все золотом, і камінням дорогим із жемчугом [оздобив], і Деїсуса на ньому викувано із золота, образки великі, з емаллю, чудовні на вигляд; а друге Євангеліє, теж апракос, обтягнуто золототканним єдвабом, і образок він положив на нього з емаллю, а на ньому – два святі мученики – Гліб і Борис; Апостола апракос, Пролог списав він [на] дванадцять місяців, [де] викладено життя святих отців і діяння святих мучеників, як вони діставали нагороду за кров свою, [пролиту] за Христа, і Мінеї [на] дванадцять [місяців] списав, і Тріоді, і Октай, і Єрмолай; списав він також і Служебник [церкві] святого Георгія, і молитви вечірні і заутрені списав, окрім Молитовника; Молитовника ж він купив у жони протопопа, і дав за нього вісім гривень кун, і оддав святому Георгію;

кадильниці дві – одну срібну, а другу мідяну, і хрест воздвижальний він дав святому Георгію; ікону також він написав на золоті, намісну, святого Георгія, і гривну золоту возложив на неї, з жемчугом; і святу Богородицю написав він, теж на золоті, намісну, і возложив на неї намисто золоте з камінням дорогим; і двері вилив мідяні. Почав він також був розписувати її, і розписав усі три олтарі, і шия вся розписана була, та не скінчена, бо постигла його болість. Вилив він також і дзвони дивного звуку. Таких ото не було в усій землі. [...] І багато інших добрих діянь учинив він за живоття свого, які славляться по всіх землях. [...]

Літопис руський. Київ, 1989. С. 418-419; 447-448.

Навчальне видання

Назарій Христан

СЕРЕДНЬОВІЧНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

*Методичні рекомендації
для підготовки семінарських занять*

Відповідальний за випуск

Добржанський О. В.

Підписано до друку 13.12.2024. Формат 60x84/16.
Електронне видання.

Ум.-друк. арк. 5,0. Обл.-вид. арк. 6,0. Зам. Н-115.

Видавництво Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
58002, Чернівці, вул. Коцюбинського, 2
e-mail: ruta@chnu.edu.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №891 від 08.04.2002 р.